

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга
ЧАГЫДЫЛГА өрттөз мындыг:
ХУУ УЛУСКА
3 айда — 64 рубль.
1 айда — 21 рубль.
АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ
3 айда — 80 рубль.
1 айда — 27 рубль.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА

Хүндүлүг номчукчу! Республиканың болгаш хоорайның
почта салбырларына чеде бергеш, "Шын" солунну
неделяның азы айның кайы-даа хүнүнден эгелеп, чагыдып
ап болур силер.
ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА — силерге эптиг болгаш
ажыктыг!

БИСТИҢ СОЛУНГА ЧАГЫДЫП АП БОЛУР

Кижиниң амыдыралында кандыг байырлалдар турбас дээр:
Төрүттүнген хүн
Куда-дой
Кандыг-бир улуг ат-алдарга четкени
Ынчангаш өңүт, өң чок кылдыр парлаан

ЧАЛАЛГАЛАРНЫ, ХҮНДУЛЕЛ БИЖИКТЕРНИ, БАЙЫРЛЫГ АДРЕСТЕРНИ

"Шын" солунга кыска хуусаада, чик өртек-биле, эки шынарлыг
кылдыртып, чагыдып ап болур Силер.
Тел. 3-41-16; 3-36-82.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС.

БОЛУУШКУННАР. МЕДЭЭЛЕР

ЧАДАНА ХООРАЙГА БАЗА ЧОРААН

РФ-тин Оңза байдалдар амызының
сайды Сергей Шойгу Кызыл хоорай-
ның чурттагыч чон-биле ужураш-
каның соонда, Чөөн-Хемчик кожуунуң
төвү Чадаанаже вертолет-биле ук-
чорупкан.
Оп аңаа баргаш, сарыг шажының база бир
улуг хүрээзи Алды-Хүрээниң тудуунуң
септелгезин сонугураан. Амгы үеде ында
кылдынып турар ажилдарга ол таары-
маанын илереткеш, ажилды шалыпкын
чорударын сүмелзэн. Хүрээниң удуртукчу-
лаа башкызы Гензис Лопсанга тудууга херек
материалдар салып алары-биле 15 муң америк
долларны берген. А 8 муң америк долларны
хүрээ тудуунуң ийги кезээнге ажиллаары-
биле Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-
оолга берген. Ол ышкаш Сергей Шойгу Элдиг-
Хем школа-санаторийин урууларынга ПА3
маркалыг автобусту белекке берген. Ону
кожуунуң удуртукчулаа автобусту эскээр
ажыглавын, ук школаже чедирерин дилээ.

Сергей Шойгу чагыс чер-чуртутуларын-
га чедишкенини күзүш, Кызылче чоруп-
кан. Июль 30-де Сергей Шойгу республиканың
дагыг хемнеринге онза байдалдар болу бээр
болза, ажиллаары-биле конкурсу эзуугаар япон,
француз болгаш Ярославльдың заводунга
кылдыгган техниканың шенелдизин чоруткан.
Түңнелинде тендер эзуугаар онза байдалдарга
ажыглаар техниканы Ярославль заводу ойнап
алган.
База ол ышкаш ТР-ниң Оңза байдалдар
аамызының сайыдынга Эрес Байыр-оолду ТР-
ниң Чааань ораалакы-президентизи
А.Мельников болгаш өске-даа специалистер-
биле сүмелешкеш соңгаан.
Чаа техниканың шенээшкениниң соонда,
Сергей Шойгу Тывада регионалдыг "Чандыс
эл-сеткил" партиязының удуртукчулары-биле
ужурашкан. Аңаа Күрүне Думазыңче "Чандыс
эл-сеткил" партиязында кордакканын
илередип аларын чулаашкан. Ол-ла хүн
сайыт Новосибирскке укчуп чорупкан.

ЗАВОД БУТ КЫРЫНГА ТУРУП КЕЛГЕН

Кызыл хоорайда күрүнең каттыш-
кан бүдүрүлгези болур машина тудууш-
кун заводу 1994 чылда ашалаңдыгы-
кының чогуундан болгаш өске-даа
чылдаааннар-биле хагдыгган турган.
Амгы үеде ук завод бут кырынга туруп,
чонга херектиг э-херексел барааннарын
бүдүрүп эгелзэн. Амдызында пластмассан

ойнаарактарны, сандайларга чук эжектерни,
аяк-шынак аймаан кылып турар. Ындыг
херекселдер кылдыр, заводта материалдар
четир. Август айдан эгелеп чондан ажиллап
каапкаш пластмассан кылыларны күзүп ап
эгелээр. Оон мурунда бүдүрүп үндүрүп
турганы "Аян" деп радиоприемникти база
бүдүрүп эгелээр.

ТУРАСКААЛДАР АРЫГ-СИЛИГ

Бо хүнерде хоорайда Наадым байыр-
лалынга болгаш ТАР-ның 80 чылдың
уктуштур чаагайыдылга ажилдары
үргүлчүлешкан.
Төгүлүг болуушкуннарын алдаржыдып
тургускан тураскаалдарның септелгези

дооступ турар. "Азий дитпиг төвү" тураскаал-
дың мозаиктиг каасталганы республиканың
Чурукчулар эвилелиниң ус-шеерлери кылып
дооскан. С.К. Токага тураскаалды база аштал-
арылгаан.

КТРК — 35 ЧЫЛ БОЛУР

Август 11-де Күрүнең телекомпа-
ниязы бодунуң тургустунганындан бээр
35 чыл оон демделгези эрттирер.
Тывага баштайгы телевидениниң тургус-
тугун үезинден тура, чонга барымдаалыг ме-

дээлерни дамчыдып, эге базымнарын кылып
чоран хоочуннарын болгаш амгы үеңиң чаа
технологиязы-биле шалыпкын ажилдап
чоруур тележурналистерин байырлал үезинде
шаңнап-мактаары көрдүнүп турар.

МАЛ-МАГАН — СЕРИИН ТАЙГАЛАРДА

Одар-белчирлери, арга-
арылары, сугаттыг черлери
суг шыгжамырынче кире
берген кожууннарга ден-
нээрге, Бай-Тайга кожуунуң
Бай-Тал көдөз ажил-агыг
каттыкшыкының чайла-
лары, тайга-сыны болгаш мал
семиртир черлери хей.
Алды, чеди айның кончуг
каан хүнеринде кожуунда
мал ажилының специалис-
тер болгаш малчынар хой

кыргылдазын органиастыг
эртирген. Бо хүнерде мал-
чынар сериян тайгада малы-
ның күш-деңгелинче улуг
кичээлгеи салып, чайла-
лаашканын эртирер турар.
Кышты хүр-менди ашкан
хойуң дугу арыг, кыргы-
лыга белен кылдыр хозалга-
нын кыргыкчылар үнелзэн.
Кыргылда үезинде ажил ша-
лыпкын болуп, кыргыкчылар-
ның болгаш мал ээлериниң

хей-ады бедик, үле-херээ
бүдүрүп болган.
Мал семиртиргези-биле
чегелештир сизген кезил-
дези, кышка белекел ажил-
дары дээш, өске-даа хемчек-
терин Бай-Тал көдөз ажил-
агыг каттыкшыкының
удуртукчулары күчээлгениң
төвүнде салып, ажилдап
турар.
Каң-оол ИРГИТ.
Бай-Тал суур.

Чаага парлааттыгган соонда

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОНААГАН

2001 чылдың май 29-түң
хүнүнде үнел "Шын" солунда
Олег Ховалыгың "Машина
херээ" чогум каян доостур
ири?" деп аттыг хомулалдыг
чагаазын парлаан. Олег Кү-
дер-ооловичниң 1999 чылдың
октябрь 25-те Би-Хем ко-
жуунун иштиги херектер
килдиниң хериминиң иш-
тинге тургузуу каан хуу "ВА-
21063" маркалыг машиназын
билдинмес улус оорлаанын
ында бижзэн. Орта хамаа-

рыштыр лынадырмы болза,
ук машинаны оорлаан барым-
даа дээш, ИХК-ның ителге
органының оттурган кеземче
херээ ам-даа ажиттырмаан.
Машинаны оорлаан хамаа-
тылары тодаралдыг тудары-
биле милиция ажилдакчы-
лары ажилдап турар.
Октябрь 28-тиң хүнүнде
килдике харысалгалыг де-
журный бооп ажилдап турган
милицияның лейтенантызы
В.Новикова хамаарыштыр

кожуунуң прокуратуразы
оон ажил-хүлээлгезинге
харысалга чогу дээш, ке-
земче херээнге онааган. Бо
херектиг дугайында тодаралы
харының чүгле Би-Хем
кожуунуң прокуратуразы
берип болур.
В. КЫРГЫС.
ТР-ниң ИХК-ның сайыды-
ның ораалакчысы, ителге
эргелединиң даргазы,
юстицияның полковниги.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 88 (16393)

2001 чылдың июль 31, вторник

Ат салган шагы 20.30

Садар өрттөз 3 рубль.

ТОДУТ-ДОГААВЫС — МАЛЫВЫСТА

"Чаа орук"
КОЛЛЕКТИВТИГ
АЖЫЛ-АГЫЙДА

Тываның ортулаштыг
кол девискээрин чөөн
чүктен барып чүкче ке-
зе базып чыдар улуг тай-
га-сынын шаандан тура,
Танды-Уула деп адаар. Ол
улуг тайга-сынын бой-
дуска дээш ол хире-дир
— оон соңу болгаш жур-
нуу талааларында озт-
унуштен эгелзэн, аң-мең-
даа, чонунуң ажил-хожу-
лу-даа, амыдырал-чурт-
талганың чаңчылары-
даа аразында ылгалып
турар болгаш шагдан бээр
магаданчыг, көрүскенчиг
болуп келген.

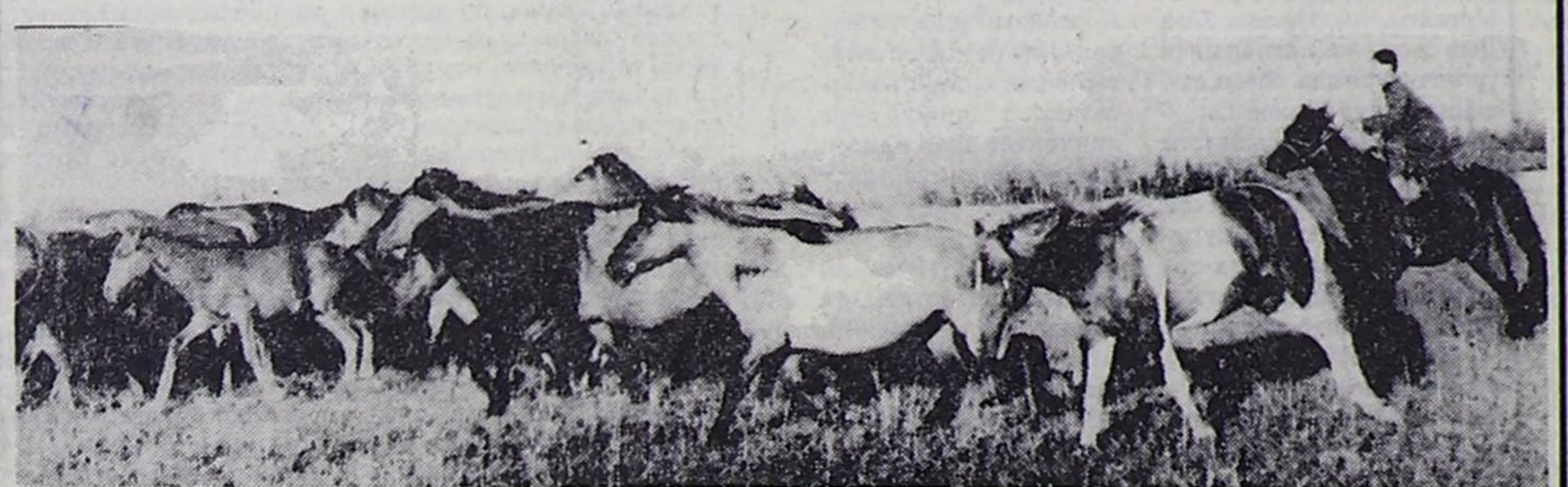
Калдак-Хамар артын ажыл
эрткеш, чээрениң улуг Тес-
тен, элзениң Эрин кожуу-
че углай халгыс. Кожууну-
нуң тургустунганындан бээр
60 чыл оон байырлыг байдал-
га демделеп эрттирери-биле
ол черниң малчынары Бай-
Даг суурнуң чогуунда кайтам-
чык чараш Бай-Хөл деп хөл
чогуунда ак-ак өглерин тип
алган, аалчыларын "аалга
келген — ак чөм амзаар, аяк
эри ызырар" деп уткуп
турдулар.

Тыва кожиниң холу черле
элбек — өөнге келген аалчы-
ларына ак шайын баштады
еремелиг тараазын, саржа-
лыг далганын, эът чөмүн
доозазын салып, боттарының
шыдал-быразын көргүзүп,
хүндүлээр. "Хүндүлээрге,
хүлге быгашпас" дээш өгүң
ээлери-биле таныштывыс.
Олар болза, Бай-Даг суурда
"Чаа орук" коллективтиг
ажыл-агыг кооперативиниң
ат-алдарлыг малчынары,
холу чөмзиг эзелер Аяна
Сояновна Дажы биле Наталья
Балдановна Мандалдың суугар
болдулар.

Келген-не херээвис —
малчынарын, чылгычылар-
ның, тежежилерин ажил-
ижи, оларның амыдыралын
билип ап, солун таварыштыр
чонга таныштырары болганда,
танышылганы эгеледизис.

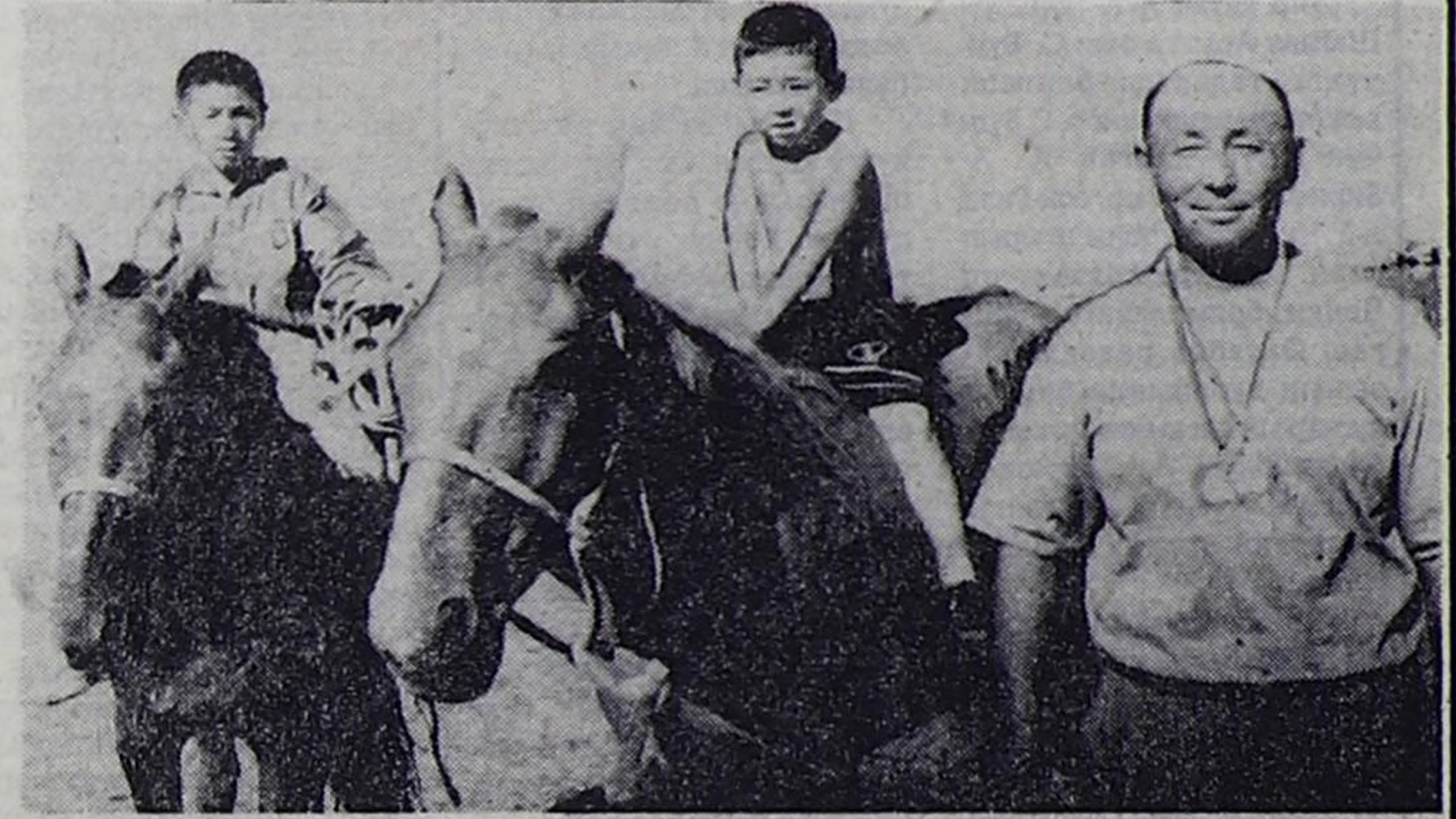
Аяна Соляновна "Чаа орук"
коллективтиг ажил-агыгның
300 ажыг ирчигештерин
кадарып турар. Бо хүнерде
олар онча-менди, доозазы
дорутул өзүп турар. Чогум мал
азырап, мал малдаар күш-
ажыкчы наамдарын малчын
эневис 1998 чылдан тура эгел-
зэн. Ол үеден эгелеп-ле тө-
рүүр-даа, төрүвүс-даа хойлар-
ны кадарып келген. Төрүүр
100 хойдан на 98 хураганын
онча-менди дорутуруп өс-
түрүп турган. А кажан хой
дүгүнү кыргылдазын кээрге,
бир хойдан 3 кил чедир хой
дүгүн кыргыл ап келген.
Малчынын күш-ажыкчын үнел-
леп, удуртур-баштаар дарга-
лар шаңналдыг черлерге дет-
ки үндүрүп турган үелер база
бар. Аяна Соляновна чүгле хой
эвас, а 1979 чылда сохостун
инзэн база кадарып турган. Бо
улаада кожуунуң 60 чыл оюнда
чагырга чери оон чымшы-
тыг ажилын үнелеп көргөш,
шаңнап-мактаан.

Аяна Соляновна чокко
эжи, хоочун малчын Наталья

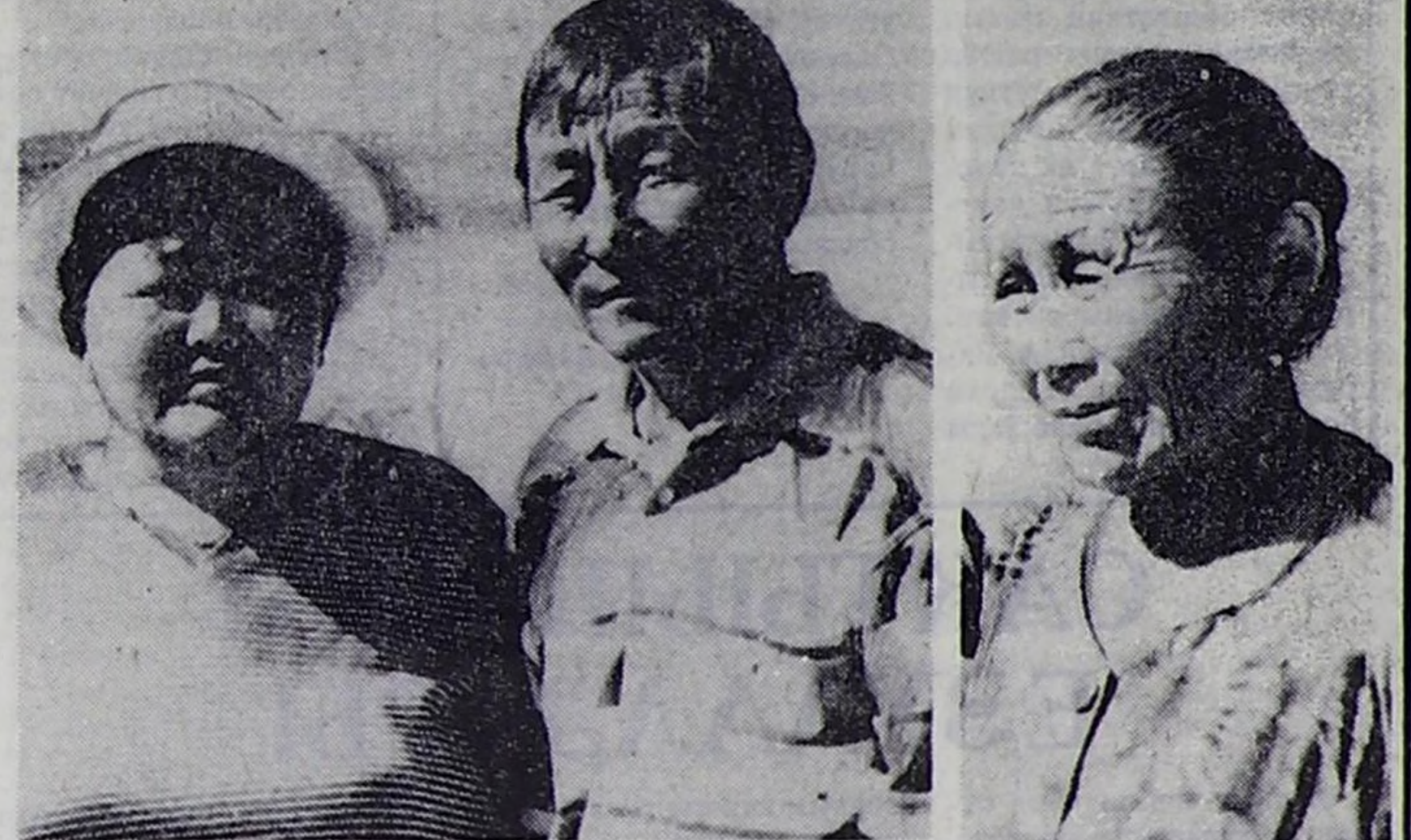

Чылгычы Сергей Бинаалайның сүрүт чылгы малы.

Балдановна Мандалдың эрт-
кен оруу база онзагай. Ол
өңүң ишти Байыр Аччыевич-
биле өгелген хүнүнден
эгелеп-ле, "Чоога" аттыг коо-
перативке малчыннай берген.
Ол-ла чылын анык малчын
өг-бүлө 100 баш хойдан 88 баш
хураганы камгалап алган.
Олар ажы-төлүгүт апарза-даа,
дадай дивейн, сувай хойларны
база кадарып турган. Чылдан
чылче арга-дуржулга кирип,
холдары дызып эгелзэн
малчынар 1978 чылда 100
баш хойдан 100 баш ху-
раганы алган. А 1990 чылдан
эгелеп 100 хойдан 100 ажыг
хураганы ап келген. 1991
чылда малчынарын Наадым
байырлалына күш-ажыкчы
чедишкенини дээш, На-
таля Балдановна биле Байыр
Аччыевичи "Луаз" марка-
лыг автомашина-биле шаң-
наан. 1995 чылда малчын өг-
бүлени, оларның аар-берге
ажылын үнелеп көргөш,
Тываның Чааза "ГАЗ-66"
маркалыг автомашинаны
белекке берген. 2000 чылдың
көргүзүлгери-биле алырга,
хоочун хойжулар 100 баш
хойдан 170 хураганы алган.
Бо чылын мал бажын 98 хуу
өстүргөн дээш, кожуун
байырлалына шаңналдыг
черлерге четкен.

"Эзир-Кара" мөөрейиниң тилекчизи, чылгычы Сергей Бинаалай аът музукчулары Аман болгаш Шолбан-биле.

Наталья Балдановна биле Байыр Аччыевич Мандалдар.

Хоочун малчын Аяна Соляновна Дажы.

дөгереги Сергей Бинаалайның
хуу малы. Чылгыч малдан аң-
гыда, ол 70 инектиг, муң ажыг
кара хойлуг. Ол дег кезээ,
мал-маган дээш кызыл кижилер
чон аразында ховар.

Ол 1970 чылдан эгелеп
аказы-биле чылгыч малдан
эгелзээр. Оон хамык малды
бодунуң холунга ап, баш
санын өстүрүп, өзүлүп чылгы-
чы апарган. Ынча хей мал-
маганы кадаржырына оон
дөргүл-төрелдери болгаш
ынааныштыг эжи Наталья Ач-
чыевна дузаны кадып турар.
Безин ажы-төлүнүң эң
бичизи беш харлыг Аман
безин аът мунуп, чылгыч бажы

дозуп билер.
Кожуун байырлалына
оон ийи ады бир, ийи дугаар
черлерни ээлзэн. Шаңнал
кылдыр малынга немештир
ол беш чүзүн малды болгаш
өске-даа шаңналдарын ал-
ган. Айттарын чарышка
белектерде, Сергей сериян
черге өгүң тиккеш, ханала-
рын шыгыг чок артыргаш,
айтарны ынаар кирип кажаа-
лап каар чаңчылдыг. Ындыг
арга-биле белектерин чарыш
айтарны ынаар-ла эртин кели-
ри чугаажок. Сергей Бинаа-
лай Наадым байырлалында 9
чыл иштинде шаңналдыг
черлерни ээлеп келген. Бо

Наадымда оон айттары база
тилээр чадавас боор.
"Мал эдерген — ба-
йыр" деп тыва өгбелери-
вистиң мерген угаадылар-
ын сагып, чуртаазысса,
кедиги боор. Шаг-уе кан-
чаар-даа өскөрлүр, төрө-өзү
кандыг-даа болур түвө болза,
чеди чүзүн, тос чүзүн малы-
выстан черле салдырмай
чорзувуса, бай бис. Бистин
тодуг-догаагыс чүгле малы-
выста.

Игорь ДАМДАК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-
ДУҢ тарттырган чурук-
тары.

Соолгу шакта

● Россияның Шериг-Далай
Флоду бодунуң профессионал
байырлалын эрткен дышта-
ныр хүнде демделзэн. Маңаа
холбаштыр Президент В.Пу-
тин Кара далай Флодунуң кол
баазысы Севастопольга Укра-
ның Президентизи Леонид
Кучма биле кады чорзаан.
Флодун удуртукчулары ийи
чурттуң президентилерин
чылы-биле уткаан. Севас-
тополь Украинага хамааржыр-
даа болза, Россияның эң улуг,
сайыраңгай далай порту бооп
турар.
● Японияның чааза бодунуң

чуртунда атомнуг электри
станцияларына ажилдап
каапкаан ядролуг артынын
бүдүмелдерни Англия болгаш
Францияже чоруттайн, хору-
лыг бүдүмелдерни боттары
арыглап болбаазырадырын
шикттирилзэн. А Россия болза
даштыкы чурттага ажилдап
каапкаан атомнуг энергия
артынчыларын арыглап бол-
баазырадыры-биле керээлер
чарган, ону Күрүне Думазы
безин деткээ. Ындыг хору-
лыг бүдүмелдерни арыглаар
чер бистик кожавыс Крас-
ноярск хоорайдан каш км

черде чер адаанда турар. Бо
объектини ук шаанда И.Ста-
линиң бомбалаашканын
чаштынар чери кылдыр
туктан чүве-дир.
● Ислам удуртанышкын-
ның Хамас дээр шимчээш-
кени Израильге удур демисел-
ди уламчылаарын дыңнаткан.
Оон удуртукчузу Салем Са-
ламның чулаалааны эзуугаар
алырга, израиль "сионистер-
ге" (язы-сөөк ылгакчыларын-
га) таварышкан-на черге
удуртанышкын көргүзери
исламистерниң кол сорулгазы
апарган бооп турар. Палестин
израиль чулаалажышкынар
дугайында АКШ-тын кийрген
саналын шын эвес деп көргөн.
● Нижегород областың гу-

бернатор сонгудазына
РФКП-ниң төлээзи Геннадий
Ходырев тилзэн. Губернатор
дээш сонгукчуларның 60 хуу-
зу бадылаан. Моон мурунда ук
областың губернатору турган
Иван Скулар аштырган-даа бол-
за, бо сонгудаларга сонгукчу-
ларның политиктиг бедик
көдүрүлүшүнүн үнелзэн.
● Ындыг үр эвес үеде Иркут-
скиге болган самолет авария-
зынга 145 юзюк өлгөн. Оон чыл-
дагаанын тодардыр чазак
комиссиязы ажилын доозуп
турар. Сөөлгү медээ эзуугаар
алырга, озал-ондакка буруулуг
болган юзюк — ийиги ужудукчу
болганы илерзэн.
● Суг адаанга чоруур
"Курск" хемени сугдан уштур

ажыл уламчылап турар. Бо
ажыкчы чорударының секун-
да, мюгута иштинде чорудар
хемчелерин айткан, оон
чайлап болбас. Хемениң чы-
дар чериниң чогуунда сутун
шынарын үргүлчү хынап
турар.
● АКШ-тын президентизи
Дж. Буш журналистерниң
айтырынга харыялап тура,
Россияның болгаш АКШ-тан
аразында ракеткага удур кам-
галал талазы-биле бурунгаар
базымнарын кылдыгганын
демделзэн. Бот-болун бил-
чип, деткишп ажилдаарга,
бистин чурттарыныстың
оруктары кезээде ажык
турар деп, ол чулаалаан.
(АГЕНТИЛЕРДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕ).

АДЫГ-ТЮЛЮШ ЧҮЛДҮМ

Бистиң улуг өгбелеривис Адиг-Тюлюш Чүлдүм 1901 чылдың июль 17-де Улуг-Хем кожуунунун Эжым деп чарааш бойдус турумалдыг хемини шынаазына, Дүк-Салырга, яды арат Лопсаньның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Оң ача-иези байларга көлөчүктөп чораан. Шаа ыңдыг аар-берге амыдыралдың учурундан аязы огулун тоттур эмзирип шыдаас турган. Ынчангаш Чүлдүм бичи тургаш, аажок аарыгчал оол чораан. Өзүп келгеш, бодун кадыг-бергеге дадыктырган, күш-ажылга ынак, олут орбас, чыдын чытпас, эрес-кежээ эр апарган. Чааңдан тура, байларның аар-берге ажалына дүлдүнүп, ада-иезиниң идегелдиг дүзалакчызы, чөлөнтүмү болу берген.

Адиг-Тюлюш Чүлдүм эш-өөрү-биле чайын эдергеле хек, базарга-ла шык дээр ишчак, көктүг-шыктыг Ыргайты, Чиндизинээш, Хам-Дыт деп чайлагарынаа үргүлчү хүрежип, ойнап, аят, шары мунуп өскөн. Ол — шырак мөгө, хүрештерге шүгүл чораан дээр. Оюн-баштакка ынак. Хөлчөк чугаакыр. Ортумак дурт-синиң. Быгыг тура-сорукут, сагынгыр-тынгыр, бурунгаар үзеп-бодалдыг.

Моол бижикти боду өөренип алган, моол дылга арыг чугаалаар. Чаа амыдыралды тургустур дээш, чон ортузунга революсчү идеяларны суртаалдаарына идепкейлиг киржип чораан.

Бир катап А.Т. Чүлдүм Шагаан-Арыгга эки С. Булчүңге таваржы бергеш, аажок хөөрөшкенер. С. Булчүң орус дарган А. А. Бирюковту танып, оң-беле А.Т. Чүлдүмү таныштырып каан. А. Бирюковтан ол Ленин, большевиктер болгаш Октябрь революциязын дугайында бир-ле дугаар ыңчан дыйнаан, хейнү билип алган. А. А. Бирюков Шагаан-Арыгга баштайгы Советтик органдарыны туктан.

А.Т. Чүлдүм аас-кежиктиг, чаа амыдыралды тургустурунга идепкейлиг киржип, чонну актарны чылча шава-рына киришин дээш, чон ортузунга шыны иделарны суртаалдаан. Боттарынын хостакчылары А. Д. Кравченко болгаш С. Шетинкинге баштаккан кызыл партизанарны тыла араатар улуг өөрүшкү-биле уткуп алганнар. Кадиг-дошкун тулчушкуннарга ак дээр бөчкелерин күжүн узут-каары-биле А.Т. Чүлдүм кызыл партизаннар-биле сырыл харылзааны туктан.

Эштери: С. Булчүң, А. Бирюков, Тюлюш Балган болгаш өскөлөр-биле кады

Тюлюш ЧҮЛДҮМ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Улуг-Хем кожуун, Хайыра-кан суур.

РЫНОКТАН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Россия экономиктиг кризиске таварышкан берге уеле, 1992 чылдың март 15-те, Ш. Д. Ооржак Президентиге сонгукташ, экономиктиг реформаларны боттандыраарын эгелзэн.

Егор Гайдарның экономиктиг реформаларын Россияга, оң иштинде Тывага чорударынче киргени улуг бергедешкиниң болгаш таарымча чок чүдүлгелер болган. Ону боттандыраарын хойлуларын, программаларын, утланышкыларын эчизинге чедир ачылдып кылбаан. Оң уржуу-биле Президент болгаш Чазак реформаларны чорудуп тургаш, программаларын, хойлуларын уду-ла чогадып, ачылдып кылыр ужурга таварышкан. Өрткөтөрни далаш-биле өстүрген, бо дээрге хамаатыларның шыгжамырда ажаларын үнө чок болдурган, бүдүрүлгелерин саарылга хөрөңгилерин узуткаан, бүгү бараан бүдүрүкчүлерин буураашкына чедир ачылдып кылбаан. Оң уржуу-биле Президент болгаш Чазак реформаларны чорудуп тургаш, программаларын, хойлуларын уду-ла чогадып, ачылдып кылыр ужурга таварышкан. Өрткөтөрни далаш-биле өстүрген, бо дээрге хамаатыларның шыгжамырда ажаларын үнө чок болдурган, бүдүрүлгелерин саарылга хөрөңгилерин узуткаан, бүгү бараан бүдүрүкчүлерин буураашкына чедир ачылдып кылбаан.

Президент, оң удуртканы Чазак шаптаразына, моондактар, бергелер турза-даа, экономиктиг реформаларны боттандыраар дээш, болдурла хемчеглерин алган. Аш-чөм аймаа болгаш еске-даа барааннар кедергей чедишпестэн. Ынчан садыг-магазиннерин баартыктарына аш-чөм-даа, улеттүр-даа барааннар чок, хос турду. Бар аш-чөм аймаан шаа-биле өй-леп, чонга чедишпестэн дээш, ону талоннап бээр шиптирени Чазак хүлээп алган. Талонну берип-даа каарга, чамдык аш-чөмнөр дыка хей үнени дургузунда магазиннерге кир-бейн-даа баар. Туда акша чедишпестэн, уду-дедир санажылга бергедэн, өрткөтөрни сула салганыдан барааннар өрттөз талып барган. Мындыг уде аш-чөм болгаш улеттүр барааннар Россияны бүдүрүлгелеринден дугуруга, чугаалажып алыры, өрткөтөрнү төлээр эч-не нарын болу берген. Оң-биле чергелештир бүдүрүлгелер, организациалар хоозурап, экономиказынга кудулаашкыны болдурган.

Рынокке шилчилген эгелзенин бээр Президент болгаш Чазак өңчүнү хей хөвир-лиг экономиказын тургузарынче кол кичээнгейи утландырып, ол чокка республиканы депшилетил рынок харыл-зааларын орунче үндүр-лерин бергезин билген. Өңчүнү болгаш ажал-агыг чорудуларын аңгы-аңгы хөвирларны хөвүлдеринге чо-гумчалыг байдалдарны тургу-

зары реформаларны боттандыраарын кол кезээ болуп келген.

Республиканың экономиказын рынок харылзааларын-че шилчидерин программаларын кылган соонда, кол утланышкы, модельдин дөзү биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр болган. Чүге дээр-бисти кризистен чүтпө биче сайгарлыкчы чорук үндүрер. Ону барымдаалап көргөш, Россияга бир-ле дугаарында сайгарлыкчыларны деткиринин фондусун Тывага тургускан. Оң ачындына ды-ка хей биче бүдүрүлгелер ачылтыган, ажалын шуудат-кан, сайгарлыкчы болуп кү-зөлдүлгелерин саны көвүдөн, ыңчангаш анаа өзүлүг эде тургустунушкун эгелзэн. Бо күрүнө ужу-дузалыг сайгар-лыкчы ажал-чорудулганы хөгжүдүп сайзырадыр, деткиринден еске орук чок болган.

Тывага 90 чылдарын эгел-зинден бээр чорудуп турар экономиктиг реформа болу-н хөгжүлдезинин дургузун-да элзэн каш чаданы эрткен. Республиканың экономиктиг хөгжүлдезинин байдалдары-нын ескерилгелеринге дүш-түр рынок экономиказынче шилчидеринин программалыг документилерин каш удаа эдил, чаарты ачылдып кылып, бадылаан. Экономиктиг ре-формаларын эрге-хоойлу үн-дизинерин сайзырадырынче Чазак доктаамал кичээнгейи салып келген. "Чер реформа-зын дугайында", "Арат бол-гаш тараачын ажал-агылар дугайында", "Тыва Республи-када чуртталга фондусун ху-жудар дугайында", "Долаа дугайында", "Тыва Республика-да күрүнө болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужу-дар дугайында", "Чер ишти-нин байлаанын дугайында", "Даштыгы экономиктиг ажал-чорудулга дугайында", "Тыва Республикада банкы-лар болгаш банк ажал-чору-дугазынын дугайында", "Тыва Республикада даштыгы инвестициялар дугайында" болгаш еске-даа хойлуларны хүлээп алган, олар республи-кага рынок структураларын тургузарын идиитил болган.

Экономиктиг реформаже шилчил, ону боттандырып эгелзенин республиканың улус ажал-агызын эрги тургу-зуун үндизин-биле ескерт-кен. Өңчүнү аңгы-бүрү хөвир-лери тургустунуп, сайзырал эгелзэн.

Рынокке шилчилген программалары, доктаал-шитипилер, оларның хем-чеглери канчаар күсүттенип турарынын, моон сонгааргы сорулгаларын дугайында айтырылганы Чазак болгаш

хей кыжы кичээнгейи респу-блика чергелиг хуралдарына доктаамал чугаалажып, оң анализин кылып, четтестерни илереди, чуну кылырын тодарайдып келген. Чугула ажал-хөвүлчүлүгү алаашаан.

Шериг-оол Дизижикович республиканың экономика-зын чаа рынок харылзаа-ларынче шилчидеринин про-граммаларын тургузар санады киригенинден бээр, бо хү-нерге чедир рынок экономи-казынче шилчир, экономик-тиг реформаларны боттанды-р таразы-биле бо чугула хө-ректин Тывага кол баштыгы, удуруткучу болуп, мога-шылга чок ачылдып, улуг үнө-хөвүлчүлүгү турар. "Улуг чаартылгалар төле-

экономика турган. Ам байдал сыр ескерилген.

Сөөлү чылдарда бистиң республиканың албан өзү-зунун делегациялары элзэн каш даштыгы чурттарга бар-гаш, салыг-экономика харыл-зааларын тудар, ону кал-бартырын талазы-биле чу-гаалажышкыларын кылып, чамдык дугурулгаларын че-дип алгаш, ол ажал-чорудул-газын уламчылап турарлар. Олар Турцияга, Тайванга, Мурнуу Кореяга, АКШ-ка, Германияга, Моолга, Голландияга, Кыдатка, Японияга, Швейцарияга, Кыдаттын Ишти Ки Моол Автономнуг районуна, Италияга, Фран-цияга, Австрияга болгаш еске-даа чурттарга чорааннар.

Ш. Д. Ооржак Тыва Рес-публиканың Президентизинге ийги хуусаада 1997 чылдың март 16-да сонгукташ, эконо-миктиг реформаларны бот-тандыраар берге болгаш ха-рысалгалыг ажал-хөвүлчү-уламчылаан. "1997-2001 чыл-дарда республиканы эконо-миктиг кризистен уштур болгаш оң быжыг тургустур хөгжүлдезин хандыра талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга орган-нарын кол утланышкы-нарын дугайында" бир ду-гаар Чарлыгында ол ат салган. Оң кол сорулгалары — ре-формаларны чайгыш чок бот-тандырып тургаш, кризистин аар уржуктарын чайладыры, экономиканың хөгжүлдезин

зидентизинге ийги хуусаада сонгуктанын бээр дөрт чыл ачылдып келгеннин түнелдерин үндүрүп тур-гаш, Ш. Д. Ооржак мынча дээш: "Шилчилге үезиниң кончуг бергелери турза-даа, эрткен чылдар анаа халас эрте бергезен. Политиктиг, экономиктиг, социал ре-формаларны оруу-биле чо-рааш, шимчээшкенис бу-рунгаарлаткан бис. Кол көр-гүзүп ол. Чаа рынок экономи-казын үндизин, эрге-хоойлуг хамааты ийитилел тодаргай-биле тургустунуп келген, демократия ханчыл бар чыдар".

Рынок экономиказын хойлуларын шигээдил алыры, ажал-хөвүлчүлүгү бот-

ЧУРУКТА: Улус төлээлеринин Бүгү-кыдат хуралының доктаамал комитетинин даргазынын орадакчызы Бухе биле Ш. Д. Ооржактын ужуражылгасы. (1995 чылдың апрель).

Владимир ЧАДМАНЬЦЫ тырттырган чүрү.

вилелин чогааткан кижилер-нин бирээзи болганында, бай-далды канчаар, канчал экжи-дерин билер мен" — деп, со-гулда мурунун программаларында ол айткан. Бо сөстөр оң ажал-хөвүлчү-биле карыш-лаан.

Тыва Республиканың даш-тыгы чурттар-биле экономик-тиг болгаш култура харыл-зааларын калбартырынче Ш. Д. Ооржак чогуур сагыш-салып турар. Чүге дээр бис-тин республиканың экономи-казын хөгжүлдеринге, рынок харылзааларына ол улуг ролду ойнаар. Мурнунда республика бодунун продук-тураларын чүтпө Россияны иш-тинге салып-саарар, хаагыг

Рынокке шилчилге дээрге экономиканың бир система-зында ескерилге шилчире, экономиканы башкарып чо-дурарын болбазырангай ар-гасы болгай. Ону боттанды-рып белем эвес. Ынчангаш ТР-нин Чазак рынокке шил-чилгенин айтырылганын шиптирээрде, федералдыг төп, Россияның дефискээр-лери-биле сырыл харылзаа-лыг ачылдып турар. Респу-бликаларын, крайларын, областтарын эки арга-дур-жулганын ачылдып, эконо-миктиг кады ачылдылганын калбартырынче хөвүлдеринге кичээ-нгейи күштөлдүргөн. Социал адырын албан черлери ту-рум ачылдып. Чоннуң акша орулгазын утланды. Тыва эр-тем, өөредилге, култура, ли-тература, уран чүл, спорт бу-рунгаар сайзыралды алган.

Тыва Республиканың Пре-

тандыраар чурттагы чон улам-на ханчылган. Ону хөгжүлдеринден еске орук чок деп чүвени хандыр биле берген. Өңчүнү хей хөвир-лиг бүдүрүлгелерин колдуу хуу бүдүрүлгелер, сайгарлыкчылар болуп турар. Чон азырадык хөвүлчүлүгү ту-тунуп, бодунун күжүнге бү-зүрээр, идегээр болу берген.

Президент Ш. Д. Ооржак Чазак күчүлүг рынок экономи-казын ажал-агыг чорудуларын аңгы-аңгы хөвирларны хөвүлдеринге чо-гумчалыг байдалдарны тургу-

Таан-оол ХЕРТЕК.

САКТЫШКЫН ЕЗУЛАДАРЫ

Ханныг-чинниг кара са-гыштыг, халаптыг репрессия. Хамак чонуну караанын ча-жы төккөн, халак-хилзэн ха-йындырган, каргыш-хрижи четкен коргунчуп, сөөк-даа чештинер бо болушкуну кым-даа чектээр болгаш ону чөмө-хала-биле буруу шаваар алаар.

Кара баарны саргыдып келир халаптыг репрессияга таварышканнарын кажы-далдыг сактышкынын чоок-та чаа Сүт-Хөл кожуунга бир-ле дугаар организастап эр-тирген. Кожуну чагыргазы-нын күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде юлдииз республи-каның Алдан-Маадыр атыг чурт-шанчыл мезийинин Ал-дан-Маадыр суурда салбы-рынга репрессияга таварыш-каннарын кадылар, ажал-төлдери, ажал-дүмалары, дөргүл-төлдери, чоок кыжыле-ри анаа киришкен.

Маана социал-хөгжүлдө юлдиизин эргелекчи Мар-гарита Ооржак политиктиг репрессияга таварышкан, нүгүлдөп "Сүт-Хөл" хөвүлчү-түтүлгелерин 16 сүт-хөлчү-лерин аттарын адап, чылыг сөстөрүн чугаалаан. Ол ыш-каш кожунуң өг-бүлө бол-гаш ие-чаштар килдизин эргелекчи Аяна Ооржак, Алдан-Маадыр суму чагырга-зынын орадакчы даргазы Раиса Ооржак, музейде эк-скурсовод Орланмаа Монгуш актыг черге нүгүлдөткөш, араатанарның аспаанга кирип чораан кырган-ача-ларын кээргезин сөткүл-хөвүл-чин илереди, ханныг репрес-

сияның каржы үүлгедигле-ринден хей-хей төлөптүг ки-жилерин аны-тынындан ча-жылганын буруу шапканнар.

Ак-Даш суурда ам 67 хар-лыг, мал ажылынын талазы-биле тускай эртемниг, назы-нын хей кезини мал ажал-лын хөгжүлдеринге бараалга-дып келген Чамы Мартан-ооловна Ондарның сактыш-кыны кезиккен. "Кажан мен элээди турумда, ачамны хө-нөртен шагдалар келгеш, ийи холун хүлүп алгаш чорут-каш, "кара-багынааш", оон шиптикеш, сонгаар Саан ар-тынче откалган. Ачам Мар-тан-оол Лопсанович Куулар актыг черге домзактап, хөвүлчү эртирпип турар уеде, аявас аар арааша чок апарган. Убугаларын, дүмаларын-биле еске арткаш, хилинчектин хинчээни көрүп, элөп-түрөп, аштап-суксап, падын барал өскөн бис. Ачавыс мүн-не 8 чылды үзө баскаш, чанып келгеш, еске ажал-төлдери, бистерни, азырап, аалынга чоруп турда, база катап туткаш, Красноярск крайже шөлүпкөн. Ачавыстың кады аржажок баксыраан чораан. Ынчангаш мы-сылыг, ырма сыныг репрессияны дың-наар-даа хөвүнү чок" — деп, Чамы Ондар улуг киле-нээшкенин илереткен.

Суг-Аксы суурда Чечек Арбай-ооловна Ондар кажан ол дөрт харлыг турда, аказы Арбай-оол Белек оглу Мон-гушту Улуг-Алаак сумуунга колхозка ачылдып турган үезинде, дүне, када тудуп хоругдаш, шиптикеш, сонгаар

шөлүпкенин, бүгү мал-мага-нын, эт-хөвүлчүлүгү хааырган, аавызын улуг аказы Өлзей-оолдун азырал деткимче-зи биле дөрт уруг өзүп дорукка-нын, ачавыс 4 чыл болгаш ча-нын келгеш, элөп-түрээни уругтарын азырал, Сүт-Хөл-дүң коржаа черинге пенсияже үнүжө чедир эки ачылдааш, чеден ажал харга чедир чурт-тааш, чок болган. Хосталып келгеш ачавызын арып-до-руп баксыраан, кээргенчии кончуг болганын сактып, характерин чыга ала-чай-гаар-ла сыйстп келген. Көң-гүс-ле актыг черге "контр" деп нүгүлдөткөн кырган-ача-ларыны, ачаларыны, ажалыны кыжы эртергеп кыжы бурузү кээргеп көөр ужурут бис.

Чалатканнарга социал-хөгжүлдө килдиз суй белек-терин сунушаан, оларга кан-дег кадыкты күзөөн. Ол үениң шычы патриоттары актыг шын дээш, амыр-дыкын ха-рамнамай туржуп чораан, ханныг репрессияга таварышкан чангыс чер-чурт-туларын уттайп улам сактып, оларның чок кижилерин хүндүткелдиг өзү-биле көрүп, амдан сүзүңүг аштыг-чөмниг хүлээп ол хүндүлээниге чалатканнар өөрүп четтир-генин илереткенер.

Ындыг аңгылыг сактыш-кын езуладарын кожуну дефискээринге чыл бүрдө организастап чорударын анаа шиптирлээш.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

План езугаар

Төлээлекчилерин Мөң-гүн-Тайга кожуну хуралы бодунун ажал-чорудулганын 1998 чылдың июнь айда болган бирги организастыг сессия-нын шиптирлээни-биле эгелзэн.

Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың конституцияларынга болгаш хойлуларынга даянып алгаш, ажал планарын тургузуп, ачылдып киришкен бис. Тус чер Хуралында 15 депутат ачылдып турар. Бюджет, сак-хөв, социал айтырылгар көдээ ажал-агыг болгаш бүдүрүл-гелер талазы-биле комиссия-лар кылып ачылдыларын кол утланышкыларын сүмеле-жил тургаш, планын тургузуп алдыны.

Депутаттар округтарына чедип, сонгукчуларынга кыл-ган ажалдарын талазы-би-ле отчеттарын берип турар. Депутаттар округту-рунга эвес, кожуну чергелиг эртип турар хемчеглерге идепкейлиг киржи келген. Чыл санында, декабрь айда, тус чер хуралын шиптир чорур кубуко дээш, кол бөм-бүнге маргылдаа доктаамал эртип турар. Бо маргылдаага депутаттар бодунун коман-даларын белеткен, идепкей-лиг киржи турары өөрүнчүг.

Төлээлекчилерин кожуну хуралын бирги чы-жынын тоску сессиязынга ко-жуунга элээр, кадык амыды-рал дээш база арагалаашкы-га уду демиселди күштөлдү-рер талазы-биле хемчеглер хүлээп алдынган турган. Анаа үндизлээш, 2000 чылдын

октябрь айда депутаттарын эгелзешкени-биле кожунуну Култура бажынында "Кадык амыдырал — чуртталганын байлаа" деп темалыг айты-рыг-харжы болгаш дышта-нылга хөвүлчүлүгү болгаш байдалга организастап эртирген.

Ындыг укагыг темалыг кежээлерни ай санында күш-ажылчы коллективтер эр-тиренин шиптирлээш. Да-разында коллективтер ут-кашарлыг кылдыр эртир-генер: кожунуң иштиги хөвүлчүлүгү — уду-руткучу Г. Хомушук, дизелди-г электри станциясы — уду-руткучу О. Салчак.

Тус чер хуралын сес-сияларынга кожунуң ажал, амыдыралына хамаарышкан чугула айтырылгалар чуга-лажып, анаа хамаарыштыр шиптирлерин хүлээп ал-келген. Тургустунган комис-сиялар боттарынын адыр-ларына хамаарыштыр үнүшкүлүгүн күш-ажылчы коллективтерге кылып, ында четтестерни илереди, олар-ны эдериниң айтырылгаларын сессияга, комиссияны ху-ралына чугаалажып турар.

Боттарыны округтарына идепкейлиг депутаттарга: С. Донга, Т. Тондар, Д. Иргит болгаш өскөлөр-даа хамаар-жыр.

Моон сонгаар-даа чорудар ачылдып планда көрдүнгөн. Ол езугаар ачылдып бис.

Чодураа МОНГУШ.
Төлээлекчилерин кожуну хуралын даргазы.

КӨШКҮН АМЫДЫРАЛ ДЕП ЧҮЛ?

Көшкүн амыдырал — тыва чонун шаг-төөгүдөн бээр даяылданып келген амыдыралы-дыр. Тыва чон боттарынын амыдыралың аайы-биле мал азырап, тараа тарып, аят, шарыны кол тыртар күш кылдыр ачылдып чорааннар. Олар доктаамал чурттаар сууржун амыдырал көрбөй, бажын-балгат чокка, кидис өглерге чурттал келгенер. Чылдың дөрт эргилдезинде көкүп чорааш, ажал-төлүн азырап, өстүрүп, мал-маганын одарладып, семиртпип ап чораан үндизин чон бооп турар.

ТАР-нын 80 чыл оюн таварыштыр база катап эрткен үеже көрнүп, амгы үениң араатары-биле ыңчангы араатарын амыдыралы кандыг турганын сактып, оларның арга-дуржугазын анык-өскөнге сонугадыры-биле бо кыска чүдүлү организастап кылды. Ынчангаш Көдээ ажал-агызын алдарыг ачылдыкчызы база күш-ажылдың хоочуну Александр Тапаевич Шаалы-биле база катап ужуражыр арга менээ тургустунган. Ам оң-биле бистиң аравыска болган чугаадан үзүндүлери киридик.

— Көшкүн улус колдуу чөм-адак болур деп билер мен. Олар идик-хөптен ангада, орун-дөжөк, паш-саа, аш-чөмни колдарып алыры-ла билдир. Черле ыңчан оларны мога-шылга чок, быжыг туруш-туу чүзүндө иргит?

— Эрги шагың улуг на-зылыг кижилериниң белем аарып-аржыас кадык-шы-рак болганынын кол чылда-гааны үргүлчү-ле көжүп, арыг агаар тынып, аржаан суун ижил чурттап чораанында. Олар эң-не хоолулуг чөм-нерни чөмге ачылган чо-раанында дээр билдир. Ылангы ай-безин каскаш, улазынга дискеш, кургадып алыр. Ону сүтке холуп чири-биле шыгжаар, тайга тоо-рууң үрүңүн база ындыг ыңзылыг чөмге ачылгаар турган.

Кижиниң кадыкшылынын байдалы чир чөмүндөн, арыг агаарлыг черде аржаан суг-ларыстан хамааржыр деп

бүзүрээр мен. Чижээлээрге, көшкүн амыдыралдыг ара-тарын ол үеде мөгелери мө-чек-мөчөк шыңганаарлыг, ишти халагар, шөргөтөр эвес, шилиндек эг-ханныг, хүре-жил турда, деритпес боор чүе.

— Ол үеде эмнелге албан черлериниң байдалы кандыг турганыл? Чижээ, өгүнү эр ээзи кандыг-бир таварылгадан аараан дикки...

— 1921 чылга чедир олар-

ны эмнээр эмнелге албан черлери, эртемниг эмчи ки-жилер чок турганы билдин-гир. Ындыг төлөдө, олар эм ойттарны кургаташ, бичи демир саага сокташ, тудан эмнерни бооп алгаш, эмненип турган. Ол ышкаш аарыг-аржыкты чайладыр, сагыш-сеткилин сергедиринге ном номчулгазы кончуг дузалаар. Хай-бачытты чайладыр, өттүр көр талазы-биле сурагыл салым-чаланыг улус ол үеде элзэн делгереңгей турган...

Ынчангы үениң көшкүн амыдыралдыг араат-тарынын улуг салгалдарын салгалчылары чер-черлерде каш чаданын ызыгуурун салгап, амыды-ралын уламчылап чорутулары кайы хөй. Оларны бирезиниң салгалчылары Шемиде арат ажал-агылыг Экер-оол, Алдын-кыс Ховалыгларның бо хүннерде шээр малының бажы 750 ажал, бода малы 70 ажал, чылгы малы 20 ажал баш чедип турарын хоочун база тодаргайлады. Анык малчын арат Мерген Монгуштуң мал ажылынга мергежил ачылдып чорутурунга оң аязы Билчинмаа Бирлейовна Монгуш огулун дагыдыкчызы болуп ачылдып чорутурун база демдегледі.

Чикисмаа МОНГУШ.

ТЫВА РАДИОНУН 65 ЧЫЛЫНГА УТКУШТУР

ООН АДЫ УТТУНДУРБАС

Чыскаалдар болу бергенде, шеригизг апар, херек сынмас орден, медалдарын кадалган басып турла, аянында, адаарганчыг-даа эр болгай. Ынчан ону долгандыр турупкаш, хака, кандыг шаандалы алганын айтырып, сонуга шаг-ла боор бис. Онуга тынбас, билбес кижилер-даа чок — эки турачы, фронтучу, радиодамчыдылга редакциянын кол редактору — Таржаа Тонгак Хорун-оолович-дир ийин. Аас-сескүрү-даа кончуг, ээлдек-эвилек-даа кыска. Улус-биле чугаалажып билири кайгамчык. Ындыг кижилер чон ортузунга чорбай канчаар, чон-биле чугаалашпай канчаар. Бажынын дүгү калчан-зымаар-даа, кезээде каттырып-хүлүмзүрүп чугаалаар, оюн-баштаа мырынай кедергей. Ылангыч херэжени улус-биле ужурашканда, каткы үндүрбей черле барбас, ыяап-ла бирээни үндүргөй, каттырган турар. Ынчаарда радиодамчыдылга редакциясы облуккускамаа хамааржыр, чоорту Тыва АССР-нин радиодамчыдылга талазы-биле комитеттин даргазы-даа апарган.

Ынчан машина-техника бар эвес, ховар чүве-ле болгай. Кижилер база эвээш, 20 шаа четпес кижилер бис. Көжүл чоруур кино сөөртүр эр кишини бар. Оок-биле бүгү-ле сургакчылаашкыны кылыр, ажилдакчыларын ыяжын, хөмүр-дажын сөөртүр машинасы ол.

Бир-ле катпап: — Ындан, сени кол редактор келдири — деп мындыг. Чедер бердим. — Бай-Тайга чедер апарган-дыр. Ында эки тараа ажаап турар, ону дамчыдылган кылынар деп, обком ындыг айтышкын берип турар чүве-дир. Сени чолаачы-биле кады бадыр деп чугаалаштырбас. Чалаанада корреспондент Ким-оол Хертекти эдиртип алыр силер, кончуг дуржугалыг эр болгай аан, "аът мыаа

кадырбас" кижилер, медээлерин үргүлчү бээр, маңа болган-чок келир — деп, кол редактор чугалай-дыр. — Ким-оол Хертек алыс Бай-Тайга чурттуг, колхоз, совхоз бригадаларын-даа билер кижилер — деп, Тонгак Хорун-оолович база каттап ылавылап чагып кагды. Дамчыдылга организастарындан аңгыда, радио дыңдакчыларын конференциянын эр-тирер, радиодамчыдылганы экижидер талазы-биле санал-оналды база алыр, бистин канчаар ажилдап турары-высты база чугаалап бээр даалганы база алган бис.

Автомашинга шимчедикчи, лент-пленка долгап бижидер элээн аар демир хааржакта херек чүлдүрүн шуптузун ап алган бис. Машина кырынга тараа саваны дөжөш, оок кырынга чагыны база дөжөнүп алырмыс.

Чалаанадан Ким-оол Хертекти база эдиртип алгаш, Бай-Тайгага кире бергеш, кожуун төвүгө райкууском даргазы М. Агырбанга (ам бистин аравыста чок) келген херээвисти илеткээш, Шуйке чорупкан бис. Колхоз даргазы Х. Ч. Кудуруклай-биле ужурашкаш, оок чугаазын база бижээш, тараа шөлүндөн эки ажилдап турар бригадаларны, комбайнларны, тараа-жыларны бижип алгаш, дараа-тазында радио дыңдакчыларын конференциянын эр-тирерин чарлаадыс. Клуб долдур чон чылган, конференция-даа эгелээш. Чамдык эштер санал-оналын-даа берген радиодамчыдылганы экижидер дугайында үнелиг санал-оналды протоколдап алган бис. Келгеш кылган ажилывыстың отчедун база бердирбис, элээн каш дамчыдылгаларны эр-тирер бис.

Радионун организастап тургустунганындан бээр алдан беш чыл ою бооп турар чүве болганда, кол редактор дугайында кысказы-биле сактып чугаалаа эки боор. Тонгак

Хорун-оолович Таржаа деп кымыл ол? Ус куш ужул үнер уялыг, өргө үнгөн үгүлүг чүве дээр. Ол 1922 чылдын январь 15-те Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык суурга төрүттүнгөн, еске бүгү кижилер де, чеди чыл школазын дооскаш-ла, күш-ажылчы ажил-чорудугазын эгелээш. Аныянда-ла солунга сонугу-галдыг болганындан ол ынчаарда үнүп турган Тыва Республиканын Аныяктар эвилелинин солун корреспондентизинге ажилдай берген. Аныяктарнын Топ комитетинин органы "Арав Шыны" база бир сурагылг солунунун бирээзи турган болгаш Барыын-Хемчик дээр-ге республикада база бир улут кожуунарнын бирээзи турган. 1941-43 чылда Тонгак Хорун-оолович Тес-Хем кожуунун революстуг Аныяктар эвилелинин секретары болуп база ажилдаан.

Ол кожуундан фронтуге айтканган. Ынчаарда Тес-Хем кожомунун бирги секретары турган Монгуш Чымбаевна Часкым болгаш еске-даа даргаларын үдөлгөзи-биле фронтуге айтканган аныяк оолдар Тес-Хемден Таржаа болгаш ескелер-даа Кызылче чедип келген турган. "Кайгамчык-ла бисти үдөөн, оркестр-бир-шоор куттулуп-ла турган, даргалар, ада-иелер, дөргүл-төрөлдер, чон дээр-ге аажок хей, Улуг-Хемни паром-биле кижир үдөөн, уттуг-дурбас-ла ийин" — деп, Тонгак Хорун-оолович сактып чугаалаар чораан.

Өрт-халаптыг дайын шөлүгө дайылдажып чоруп тургаш, ол үш каттап балыгланган, медицинанын дөрт кезиш-кинин шыдажып өрткөн. Хей балыгларлыг кезишкенин тыва эки турачылардан эн-не хөйүн көргөн, шыдажып өрткөн дайынчыларын бирээзи.

"Кежээни мурунда хүндү" деп, тыва улустун чугаазы бар болгай. "Эрес-мадырлыг чорук", "Дайынчы шылгарал

дээш", "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына Германияны тилээни дээш" медалдар болгаш еске-даа даштыкы медалдар оон херээн чырыткандыр каастап чораан. Оон эрес-дидим чоруун Ада-чурт, партия, чазак утпаан болгаш бедил-биле үнелээш. Янзы-бүрү медалдар, тускай шаандалар, бижиктер, демдектер, өртек-тиг белектер — санап четпес. Ол бүгү шаандалар, бижиктер тускай хааржак-савалыг, тураскаал болуп арктан деп маңа демдеглеп каалынар. Ол дыка хей хөй-ниити даалгаларын күөсүдү чораан.

Ажы-төлүгө, өг-бүлө-зинге аажок ынак, хүндүлээр. Кадайы Таржаа (Картыбай) мурунда база журналист — "Тыванын аныяктары" солунун хоочун ажилдакчызы, облиттин начальниги, улуг дарга чораан. Облиттин чөпшээрели чокка чаңгыс номер солун-даа, радиотелевидениени материалдары, ном-даа чырыкче, парлантаже үнмөс чүве болгай. Урутлары ам өзе берген: эмчи, башкы-даа кижилер бар, уруг-ларынын урутлары база көвей.

Тыванын радиодамчыдылганын кол редактору чораан, фронтучу, эки турачы Таржаа дугайында, ылангыч кажан радио Тывага тургустунга-ла бо чылын 65 чыл болганын таварыштыр четче эвези-биле чугаалаарга ындыг-дыр.

Чангыс-ла хомуданчыг чүве бар, ол ам бистин аравыста чок, шаг-ла "кызыл дустай" берген фронтучу, эки турачы, улуг журналист, удуруткуч чораан кижилер, "XX чүс чылдың шылгаралыг кижилери" деп ном белеткеп турар чүве-дир, ол данында оон ат, фамилиязы-даа чок-тур, еске фронтучулар бар, чаңгыс ол-даа эвес, элээн кижилерин кижирээш. Чижээ-лээр, Часкым Монгуш Чымбаевна — ТАР-нын херээженнер Тассынын

(чөвүлелини) даргазы чораан, Тес-Хемни, Чөөн-Хемчик кожомнарнын бирги секретары чораан, Ада-чурттуң улуг дайынынын үзүндү чырыткандыр каастап чораан (ам бистин аравыста чок), оон ады база чок Кыргыс Навилович Динга — "Шын" солунун редактору, партия, советтер ажылчыны хоочуну, сөөлүндө Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизин начальниги чораан. Эркин партия райкомунун бирги секретарына безин чээрби ажыг чылдар ажилдаан, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин беш дакпыр депутаты чораан, ам пенсионер Аваа Чигжитович Монгуш, оон кадайы, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, бежен ажыл чылдарда башкылап чораан Содунам Сүтдөр Магылаева база кирбээш. Редакцияларга корреспондентилер, радио, телевидение, солуннарга хей чылдарда ажилдап, очундукчулуп, дикторлап чораан Монгуш Часкыммаевич Топчанни, ТАРН ТК-нын кежигүнү, хей чылдарда Тывага херээженнер шимчээшкенин удуруткуч чораан, баштайгы Тассык даргазы Каманчыг ач-сызы чок-дур. Олар ам бистин аравыста чок, ындыг-даа болза, Тываның экономикаг, культурут хөгжүлдезинге олар хөй-ниити берген. Кижилер бооларга, оларны кижирг деп.

Ынчангаш сактышкынын төндүрүп тура, радионун база бир ажилдакчызы — кол редактор чораан Тонгак Хорун-оолович Таржаанын дугайын чугаалап төндүрүп тура, Тыванын бүгү радио ажилдакчыларына 65 чылды таварыштыр байыр чедирбилаан, каткышылды, аас-кежиин, чогаалдык чедирбикинерни күзээр-дир мен.

Дартан-оол ЕНДАН, күш-ажылдың хоочуну.

(Улангалыг. Эгези № 87 "Шында").

Найысылгалга кээп ажилдакшап турарывысты бажам Кунгаа Дадарович Симчит-биле чугаалаштым. Кижим оргаш: "Башкылар билини бедидер институтка тыва дыл методизи херек, барып көрөлөм" — деп бо Бардыс. Институттун директору П. Ф. Паршукова шөлүдө, директорун оракачкызы Сат Сарыг-оолович Норбу мээни-биле чугаалашкаш, ажилга хүлээп алды. Республиканын башкылар билин бедидер институтунга шилчиге-биле 1965 чылдын август 10-дан эгелеп ажилдаар деп Чырыдышкын аямызын сайдыш Б.Х. Болдур-оолун ат саганын дужаалын колга тутуп алгаш, чанал келгеш, Бажың-Алаак ажилымын үр чылда школарга удуруткуч ажилга чораан Семис-оол Байыр-оолович Кууларга хүлээди бергеш, Кызылга кээп ажилдай бердим.

Бажың-Алаак школазынга ажилдап турган үемде база бир демдеглексээр чүвем школага чурт-шинчилел музейин таван салып тургусту-канымыс болур. Оон эгези мынчаар болган чүве. Бажың-Алаак бажында бажын чанында өгдө Чалаана хүрээзиниң ламазы чораан улустун адаары-биле Шаар-Лама дээрзиниң хөй ном-дептери, дериг-херекселди "Эззи мөчөөн соонда, ээ чок артка" деп, мелээ дыңналып келген. Ол дериг-херекселди школага музей айткаш ажилгаа кандыгыл деп бодааш, өг чанында бажында бир башкы-биле кады чедер бис. Бажында бурганай берген ламазын төрөи эр кижилер болуп, Келген херээвисти чугаалаарымыс: "Ажырбас ал алыр, ийи шулугура бар, оон иштинде шупту эг-херекселди кады ап болур силер" — дээр.

Музей тургузар дугайында чугааны башкылар шупту дөткөөш. Өөреникчилерин дуазы-биле музейге салыр эг-херекселдерни кластарын удуруткуч башкылары база чыныгелээш.

Школанын ажил-агыг эргелекчизин Идамны демги ламаның эт-сезин барып, школа машинасы-биле эске-линер дээримге: "Ажылчы-нардан ынаар бээр кижилер чок чүве-дир, улус коргар, мен база хөржөк мен, башкы" — деп туруп берген. Шынап-ла, ынаар баар улус тывыл-бастаан. Эр башкылар-биле чугаалажырмага, херек бүтпес. Школа машиназынын чолаачызы Донгак Фиан-биле (чугаачы, ылычын боора) "тене-Фин" деп шолалыг кижилер кады ол ийи шулугураагы школага чүдүрүп экелдиш. Ында хей-ле хүрээ-хит херекселдери бар болган: каш ангы бурганнар, улуг, биче конгалар, шаа, тос аржаан кудур куш чүлгүл хөңөк, судурлар, судурларны парлап үндүргенине белек-чөөн оюн каан ыш хеттер-даа бар чораан. Ол бүгү школа музейиниң өзөө болган. Хомуданчыг болган чүве чүл дээр, мээл ол школадан чорук-кан соомда, апаа артын каптап харымсалгалыг кижилерин тоомча чок болганы-биле кончуг үнелиг эттер, ном-судурлар тоймаганын каптап чораан. Чамдыгынын Алдан-Мадыр атыг музей алган-даа дээр чораан.

Республиканын башкылар билин бедидер институтунга 1965 чылдын августтан 1970 чылдын апрель айга чедир методист, кабинет эргелекчизин, директорун оракачкызы, институттун директору бооп ажилдадыш. Бо чылдарда мен дуржугалыг башкы, ханзы билгилит, негелдиг институттун директору Прасковья Филипповна Паршукованың чедирген салдары улуг.

Ол буянныг кижиден хөйүн өөренип, билш алган мен. 1970 чылдын апрель 7-ден эгелеп Чырыдышкын аямызын сайды Дөжүлдөй Бурузневич Ондарын дилээ-биле сайгынтып оракачкызы бооп ажилдай бердим. Сайгынтып оракачкызынын харым-лаар айтырылгылар кырынга: школа-интернаттар, дузалал школалары, школадан даш-чар өөрөдиге черлери, школа назын чөптөөн уруг-албан черлери, кежээки школалар дээр, оон-даа эске. Чаа ажилче шуудан кире-ринге, удуруткуч ажилда хей чылда ажилдан каапкан сайг Д. Б. Ондарын арга-сөмөзи менээ улуг дузалыг болган. Дөжүлдөй Бурузневич ажилдакчыларын шуптузунга чангыс аяк шыгыны негелдиг турган. Албан бижиктерин, доктаалдар теле-визуалдар тургустуу школанын маңаа эргектен мен.

Аралчор ОКСУР.

ТАР-НЫН 80 ЧЫЛЫНГА

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗАМ...

1974 чылдың февральдан 1975 чылдың августка чедир Тываның партия обкомунга лекторлап, пропаганда килдизин эргелекчизиниң оракачкызынга ажилдап тура, 1975 чылдың сентябрыдан 1977 чылдың июльга чедир Москва ССЭП ТК-нын чанында партиянын дээди школазын доостум. Ук школаны дооскан соонда, партия обкомунун лекторлар бөлүгүн удуруткучу болуп ажилдап турумда, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунун 1977 чылдын ноябрь 29-та Чарлы-биле мени Тыва АССР-ниң Чырыдышкын аямызын сайдышга томул-лаан. Ол эрге-дужаалга 1992 чылдын май 18-ке чедир барык 13 чыл ажилдаан мен. Бо үениң иштинде кылдырган ажилдар хей, чедер-четпестер-даа турган.

Мээң сайг болуп ажилдап турган үемде, бюджет камгалаалыг Россиянын Өөредиге аямызынга бүгү чүдүлдер аайы-биле август айын төнчүзүндө баштай камгалааш, оон улаштыр Сан-хөө аямызынга баар турган. РСФСР-ниң Өөредиге аямызын харымсалгалыг ажилдакчылар бистин материал-техниктиг баазавыстын кош-каан шын билеп, бистин дилеттеривисти деттик, хандырып турган. Чыл санында бюджетти Россиянын сан-хөө аямызынга камгалаан соонда, Чырыдышкын аямызынын курлазырындан сайгынтып оракачкызы Анатолий Шустов даргага кирип тургаш, 16 (капитал септелер) болгаш 12 (эт-херексел садып алыр) статьяларга немелде акшаны дилеп ал, оон-биле немелде туудулары кылып, дериг-херекселдерни садып ап турдуус.

Школаларын болгаш школа назымын четпес урутлар албан черлериниң тууд баазыны, ылангыч республиканын төвү Кызыл хоорайга туруп элбикчилеринге ССЭП Топ Комитетинин болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинин 1985 чылдын апрель 11-де хүлээп алганы 297 ду-гаарлыг "Тыва АССР-ниң экономикаг болгаш социал хөгжүлдези дүргөдир дугайында хемчеглер" деп доктаалыг кончуг улуг дузалыг болган. Оон ачызында кыска үениң иштинде Москва хоорайнын туудулары тууд материалдарын, туудубу Москвадан бодундан эккеп тургаш, 1200 олуттуг школаларын, 320 олуттуг урутлар салынын бажы-нарын ажилгаала кижирген. Ленинград хоорайнын тууду-жыларнын ачызында башкы училищени өөренир бажы-биле база сургуулдарнын турттар чери-биле хандырылган. Кызылдың башкы училищенин өөренир, учу-таар чаа оран-савага чедигенин хөйгө билдинмес бичи төгүлүтүгө-биле та-ныштырып көрөй. Башкы училищенин сургуулдарнын нити туртталга бажынын туудун Кызылдың муруну талазына туруп кылдыр проект-смета документалыгын кылып каан турган. Каш чыл эрте-даа, ол туудуг эгелээш. Ону барымдаалааш, Тывага дуза көргүзөр дугайында документни белектер турар үедө, училищенин өөренир чур кылдыр бир аай хөйүрүн (типовой) телевилеп-биле школа бажынын туткаш, училищеге бээр деп чазакка болгаш партия обкомунга дугурушкан турган болгаш доктаалга школа корпузун тудары көрдүнгөн турган.

Тудугну кылдыр Ленинград обазынын төлөөлери-биле керээ чарып турарынын үзүндө, Тываның чазанын капитал тудуп талазы-биле эргелел начальниги Н. И. Иванов-биле иелээш баш удуруткучуш, ол тудугуна школага малчыннар уруттары өөренир, школа-интернат болуп болгаш урутлар турт-таар бажын херек дээрзин ленинградчыларга бадыткап тургаш, немей, амгы училищенин сургуулдарнын турт-тап турар бажынын каттай тудар кылдыр керээге кирген чүве. Башкы училищени нити чаа туртталга бажынын болганынга Николай Иванович Ивановтун үлүг-хуузу, ачызы улуг болган дээрзин утпайн сактып чоруур бис. Оон ынай Горский обазынын боттарынын акша-зы, материалы-биле тудуп берген бөлээ 1176 олуттуг школазынга 9 дугаар тыва школа ажилтынды, алтайжыларын тутканы 320 олуттуг аяси-сап дээр, еске-даа черлер кылдыган. Хомуданчыг чүве чүл дээр, белегине келген улуг профтехучилище комплекзин Башикриянын туудулары эгизинге чедир-бээнинден ол туудуг бо хүн-

нерде буступ үрелип турар. Ол ышкаш еске-даа ара соксаан туудулар бар.

Тываның чуртталга тууду дээр еске-даа адырларынын материал-техниктиг баазанын бижылгап сайырдырынга улуг ужуру-дузалыг болган ССЭП Топ Комитетинин болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелин төлөөлелин тургузарынга херек кырында хол туудуп кирип турган болгаш оон дугайында каш сөс чугаалаккадым.

Тываның экономикагын сайырдырып шапкынчыда-рынга хамаарышкан эвээш эвес төп черлерин чүгүл доктаалдары үнүлүш. Чон-хун хей нуруузу ол доктаалдары Москва даргалары анаа-ла ала-чайгаар белеин-биле ат салып үндүрүп, кылып турар деп билип турарын тозан чылдарнын эгизинде "демократтарын" чон чып эр-тиррип турган митинг, хуралдарына кулаан-биле дыңнап, каарам-биле көрүп тургаш, хомудал-биле эске-рип турдум. Чижээ, 1990 чылдарын эгизинде Политчырыдышкын бажынын улуг залыга, кижилер оор чер чок кылдыр чылган улуг, биче назылыг чонун хуралынга Мындирмаа Леонид дээр аныяк оол: "Ширин, Ондар суугар хей бажың-балгал туруп каан бис деп туралар. Оларын хүүрек холунга туруп алгаш, кийи кудумчага бажын туруп турганын кажан көргөн силер?" — дээр, зал даргага кирип тургаш, 16 (капитал септелер) болгаш 12 (эт-херексел садып алыр) статьяларга немелде акшаны дилеп ал, оон-биле немелде туудулары кылып, дериг-херекселдерни садып ап турдуус.

Ук доктаалдын төлөвилелин санап, кылып, ССЭР-ни болгаш Россиянын Кур-план Комитеттери, амылар-биле ажилдап туруушта көрдүнгөн саң-хөө эвээж-дир сагыштыг база доктаалдын төлөвилелин удуруткучулар база турган. Ынчалза-даа Тываның удуруткучуларынын дилээне ынангы ССЭП ТК-нын Чингине секретары К. У. Черненко дарганын (доктаалы белектер кылдыр деп) даалгасы күштүг болган. Доктаал хүлээп алдынган соонда, ону амыдыралга бот-тандыр дээр, тодарай ажил чок турган болза баа-за чүве бүтпес-ле болгай. Ын-чангаш Тываавыстын бүгү ажил, амыдыралын баштап, удуруткуч чораан кижиле-ривинти эки кылган чүдүлде-рин утпайн, ою хөмөлөп, тап-тай баспайн, чөптү-биле үнелээри чүгүл деп бодаар мен.

Москвага шитпирлээр айтырылганы харылап турар кижилер-биле бижыл харылзааны тудуп, оларын дөткөмө-дуазы, бүзүрелин-ден кончуг хей чүдүлдер ха-мааржыр дээрзин бодум дуржугламдан көргөн мен. Өөрөдиге аямызынга ажил-дап турган үемде, бюджет камгалаалыга чылдын-ла барып кирип турдум. Ол чоруп туруушта, аямыга үр үедө улут экономикаг бооп ажилдап келген Екатерина Михай-ловна Москаленко бюджет камгалаалыга мурунда чыл-дарда сайгынтып бирги оракач-кызы П. Ф. Паршукова дарга-биле чамдыкка кады кээп турганын, айтырылгы шит-пирлээрде, оракачкы кижээ бооларга, сайтка улустун бир ангы эки талалыг хама-арылганын болганчок-ла чугаал ап калгып турар кижиле-ре. Ам бооларыма, дараа-зында чылын база кады камга-лап кээр бис дээрзин баш улур сагындарып турганын-ла боор оя. Е. М. Москаленко ажилы эки билер, аңаа бер-динген, ак сеткилдиг, алыр ужурулг чангыс көлөк-даа дээр туржур, шычы, сагыш чооваал ажилдакчы кижиле-ре. Ынчан Россиянын Өөредиге аямын бюджет камга-лаалыга келген деискээрлерин удуруткучуларынын эрт-кен өөрөдиге чылынын түн-пелдери-биле өчөдүн сайг-ка азы оон бирги оракач-кызынга хамык эргелелдер даргаларын киригелгези-биле хуралга дыңнап, чедер-четпезин санап, чылдаганын тодаралыг, каттай хемчегтер алырын айтып, шаанта кирир турган.

(Улангалыг). Николай КОНГАР

АМДЫГААШТАН БЯК БЕЛЕТКЕНИР БОЛЗА...

ТАР-нын 80 чылдынга белеткел дээр-ге-ле кижилер бүрү-н тоорук, кат болгаш бой-дустун еске-даа халас кези-нин чырычыне эвилекдээр. Бир эвес эки организастаар болза, кат-химис аймаан кыштап чиркине белеткел, болбаазырадып ал болуп байдал Тожуда бар. Ыш ында эдирчик болгай. Оон кат-химис шыгжаар доскаарларын кылып ал болуп. Бо ажилды керээ-дугуружугаа езуугаар суму чагыргалары чүге органи-застап болбазыт.

Долгандыр хүрээлелдин чайгаар үнүп келер, чоңга халас кези болуп тоорукту, катты, эм ольту хүлээп алыр төлтер суурун иштинде ажиттынаан. Сумулар, ко-жуун чагыргазы ук ажилды аайлап-баштап шыдавас болганда, мен бооларыма, ол ажилды организастаа-рынга дузалыг кылдыр чамдык кижилерден Тожу-ге, Ийке болгаш Адыр-Көжиге чорудуп болгу дег. Чайгы үедө суг оруу ажык болбаазырадыкчы хамааты-ларга ол ажил дыштанылга-даа болгай-ла. Крымче, ыракта еске-даа деискээр-лерге шөлээп айтканын-нын орунунга, Тожуга дыштанымшаан, керээ-дугуружугаа езуугаар кызыл-чыл талгада чоңга дузазын кадып болгу дег.

Тоора-Хемде суурлар-биле автоорук харылзаа-зы тургустуунаан. Кат-химис бижыл турар үедө кижилер сава-халтары-биле чадаг кылаштыжып турары көстүр. Чаагай чытыг арга-ыш аразы кижилерге, шынал-ла, ажиткы болгаш солун аяч-чорук болуп. Кырган, чер че-дип шыдавас назылгыларга автохарылзааны чогу мы-рынай түрөңчиг. Пенсио-нерлерге, кадынын байда-лын шыкындырганнарга тускай салгыны суур ишти-ге тургузарын чон дилеп, херектеп турар.

Чайгы, күсүк шаг-үедө кышка кыл белекенип алыр болза, Тожунун кадыг-чө-кун агаар-бойдузу черле өршээлди.

Сыгыткыг ДАЖЫГАН.

АЛЫШКЫЛАР. ОЛАР КЫМНАРЫЛ?

Чаа-Хөл кожуунда Кызыл-Даг сумунун араттары колхоз төвүн Булуң-Терекке тудуп алган. Шаңкы, Изиг-Кара, Хемчик аакы чурттуг төрөл-бөлүк башкыны Дүвөндөй докмас сугун иштиги эринге, суг-биле ажилдаар дээрбө үстүгө хонуп алган. Оолдары: Шойгал, Шойдар, Шойдак, Шойаг...

Шойаг-биле кады шко-лага өөренип турдум. Эге класска турумда, Наля үш хэр үези турган боор, башкы-высты Шойзатка хамаарылга-зы шала долгун, чогум чылда-гаанын билбес мен. Даштык хөйүрүндө алырга, хамык кем-буруу "С"-те. Ол үнүн "с" кылдыр аадырын эживис бир каттап херекке албайн барган чүве. "ССРЭ" деп хураганга аты шы аадырын өөренип турган бис. Назы-барык бистен элээп улуг, элээди өйкө коошулуп-лаа орган болза, кижиксис "сысырлаан" турупкан. Шын кылдыр башкы айттып чадаш.

— "ЭС-ЭС-ЭР-Э" деп ном-чу, "сысырлаан" дынна-ры безин чараш эвес-тир, сысырлы деп эчпөк сөс-биле аяныжы бээр аан. Барып-барып Ада-чурттуг сыскый бээрге кайын болуп. Кара-Хелин кырган-ачанын терек кажаазы хары сыскым болуп ынаан — деп, башкы кыжыра каапкан.

Кады ойнаар эжим — чангыс-классчын Барбуса Лопсан чангыс-даа кыжы-рыгын, каттырылгы чүлүд ынчан-на анаа эртербес турган. Эжимче көөрүмгө, каткызын арай боорда тудуп ор. Чапсар үезинде Шойзатка кымын-даа мурнай шолта тыпсырынга белеткенип эгелей бергени каратарын-дан-на илден. Алыс боду томанныг-даа болза, Шойаг-те бо уадаа дуруланып, "сысыр-лаан" турупкан.

Кылытканын изилтенгенин башкы тудуп шыдааын бар-ган. Класс эжинден Шойзат-ты партазы-биле кады үндүр октапкан. Школага эживис "Сыскый" деп шоланы эжилээр байдалга таварыш-пайн барган. Суурга көстүр бараанын безин ол чидирген. Каш чыл эрткенде, бо көстүп келген.

Шойгалдың сураан би-лир, бараанын көргөн мен. Бо башкыны ийи чыл бурунгар Кызылга бир көрдүм. Сөзөн хар үе хар-назынын оон

хүндүткел-биле ап чоруурун магаддым. Ыш хува аак дур-сыны ам-даа чийк болгаш шилтелек.

УТУНДУРБАС УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

(Уланчылы. Эгези № 85, 86 "Шыда").

Орус улустун "экизи чок бак турбас" деп улегер домаа ышкыш, 1948 чыл магальг тараалан чыл болган. Кочетов аттыг колхозтун Как-Хелде тараалы август ай эгезинде ак-сары өнүг апарган. Ындыг өнүгүш-тасты ажаар үези келгенин херечилеп турары ол. Бистерни, сикен белеткенине ажилдап чарлаан бригадалык, колхоз дараагы Как-Хелде бадырмын. Бригадага келгеш, бир-ле дугаарында башкы кызыл-тас баштары ууштап, теп алгаш, одагдан ырак эвисте казанакка ону хооруп, соктап чип, ана амырлап-ла тур бис. Кежээги чөмчө-даа барбадымыс, чиге-тараа, халыктыг хлеб хөңүвске тулдур деген чүө-ле болгай. Даартазында бедик бора азын мушт алган Полев бо келди. Чогум каймык келгенин бизбиз бис — та Туран-да, та Халдында. Бистин тараа тарып, хооруп турганымыс көргөш: "Че, ажыкбас, тараа соктаар, чигир" — диди. Амыраанымыс-даа аажок. Полев азын херимге баггап кааш, одагдан озолааш турган тракторже углай кылашталы. Тракторист өртөн дугу тракторун үзеп, чаап келген чүө. Ам ол ында маска-биле бир-ле демир соктаан тур. Полев тракториске чугаалыдыр: "Че, Вася, Туранча хаагы. Комбайн белең тур. Ону дарыг сөөртүп экекелбээке, хоржок. Шала озаалдан тур бис" — диди. Удмаанда Василий тракторун хөдөлдиргеш, Дистинчек-Даглар баалымынче углаптыг. Бис ол хун тараа сөөртүп тергелер белеткен хүнээзи бис. Ийи кат кожар узун тергелерге улуг ыаш хааржактар бажыглар чүө. Хааржактарын ийи талазында калбак ыш-биле хаап, ажайып турар дөрбелчин ойбактарыл. Кежээге чедир хааржактарыл дөрт терге белең болган. Оларнык би-рээинге мен сөөртүкчүлөп ажиллаар болган мен.

Даартазында, дүш үезин-

де, Дистинчек-Даглар баалымын бир-ле улуг бараан бадыр ол. Батса-батса, тараалыг узун шөлдүн ужуна доктады. Полев азын мушташ, ынаар углай маңатты. Бистер айттарымыс тергелээш, Полевтин соондан халгымыс. Кээрике, улуг шагжагар машина чанында Игнатий Осиноз ол-бо ма-наан тур, ана калчан бажы хүнде кылашпаар чүө. Ол МТС-ке чайны кайладыр өөргөнгө, ам комбайнер апарган ол. Комбайннын мурунда, медээжок улуг хааржак арында "Сталинец" деп бижиш каан, ады-дыр деп билдирис. Ол улуг хааржакты бункер дээрин сөөлүндө бижиш алган бис. Комбайнны дыка үр белеткээ соонда, болу-ла бергени ол боор, моторун хөдөлдириптилер. Кангырт-кыгырт дээр соонда, оон бүтү кезектери ажилдап-ла эгелээш. Игнатий комбайн кымынче үе халааш, ында чыткан бергүн кеткеш, халыкталган кестүүн карактарыч бадырлаш, дээрбекти ийи холдап туткаш, куксунай араак алгырадыр: "Василий, чортуп ор, че!" Тракторун хоалайындан ыш бургураан соонда, агрегат дап-билээ шимчеп үнүтү. Комбайн биске кандыг-ла-бир хуулгаазын-биле дөмөй болду: тараа кезер бизиниң алыр дилдээз дыка калбак, айт сөөртүп машина бизиниң үш-дөрт-даа дугу бар, оон иштине шуужу кирген сыптыг тарааныч чөмү бункерге саарлыг турар, сыны саваң бооп, соонда кожуге тектүп чоруур. Кожугун ол-бо талазында ийи эр айлалар-биле саванын дыгаан чоруур, кажан кожугу дола бээрге, ону чыскаалдыр хөпсөөнөй дүжүрүп каар. Бункер дола бээрге, агрегат доктаап туруштар. Манап турган бистерде чүө боор, кош айттарымыс чедир бишпаан, комбайнга чедер бис. Бункерден үгөн хоолай дамчыштыр кызыл-тас тергеле хааржакты тектүп-ле эгелээр. Дола бээр-билек шаң кайы сен дээр халтар

сеи. Шаңга келгеш, хааржакты ийи ойбаан ажилдаптарга, кургаг тараа ана саалаар чүө, сут-биле дөмөй-ле. Хааржаан дүвүн кылайтыр аштааш, комбайнче база катап бурт дээр сен. Төп каан тараанын шаң ажилчынары тускай машиналарга арыглап-ла эгелээр.

Беш хонук ажилдап чоруу-вуста, тараа-даа шаң долган. Бир хун МТС-тен беш маши-на келген. Күрүңе дугаары ол ынаан, шаң ажилчынары арыглап алган оваа тараазын чүдүрүп чоруулуп-ла турлар. Ийи хондур чүдүргөн соонда, шаңда шоолуг эвес тараа арткан. Ынчалза-даа бистин комбайндан сөөрткөн тараа-мыс база катап овааланып эгелээр.

Бир-ле хун дүштээр дээр бригадала төүндө чыгып алган тур бис. Кеөрүвске, Дистинчек-Даглар баалымын куду чик-кара естеп балы ор. Довурак-доозун баалык кырын шыл артып калды. Келзе-ле, машинадан Тока дарга үнүп келди. Полев даргага уткуштур маңады (ол бригадала каш-даа хонган чүө). Полев-биле орук ара мөндөлөшкөш, кылаштаан уу-биле одагга келди.

— Эки, эштер!

— Эки, эки бис.

— Дүштөө кааптынар бис?

— Чок, дарга. Ам дүштээр бис — деп, бир үн харылайдыр.

— Бо чылын тарааңар-даа чаагай-ла болган-дыр, аа.

— Чаагай, чаагай ийин, дарга.

— Күш-ажыл хүнүңге тараа алдынар бис?

— Чок... чок... Албаан бис — дээр үнөр оон-моон дыңналыдыр.

С. К. Тока Полевче чиге кайтап тура чугаалайдыр: "Иван Никандрович, колхозчуларга күш-ажыл хүнүңге чүө тараа бербөз силер? Чонда тараа чок деп чүвени болунар конуг эки бирил-ле болгай силер?"

— Күрүңе планын күсөтпөз шаанда, колхозчуларга тараа үлөвс дээр

айтышкын бар — деп, Полев орустап харылайдыр.

— Ындыг айтышкынын силерге кым берди? Чогум кымын айтышкыны ол? — деп, Тока шыгыны айтырды.

— Обком партиянын айтышкыны дээр чорду — деп, Полев шаңа тырталчак харылаптыр.

— Чок, обком ындыг айтышкын бербээ. Күрүңе планын 50 хуу күсөткөш, колхозчуларын күш-ажыл хүнүңге чаа дүжүттөн тараа үлээр дээр айтышкынын бергенимыс шын. Силерниң планыңар чеже хууга күсөт-тингенил?

— 80 хуу чөдө берген.

— Эш Полев! Мынчаар дугуржуп алымы, шынме. Күрүңге тараа дугаарын түр када соксаткаш, колхозчуларын күш-ажыл хүнүңерин санап түнээш, оларга оонашкан тарааны дарый үлөп көрүңер. Кандыгыл, болдунар аргазы бар бис?

— Бар, бар, эш Тока — деп, Полев бугузел-биле харылаптыр.

Тока оон ыңай кылашталып, поварларнын чөм хайындырып турганы кылазынче басып кирди.

— Тараажыларын чүүнү-биле чөмгөрүп тур силер, уруугар? — деп орустап айтырганы дыңнады.

— Эштүгү мүн, чуураиткен сметаныг каттошка-биле чөмгөрөт бис — деп, паштанчиг уруугларымыс шовоазы сүргөй харылап турлар.

— Хлебти канчаар берип тур силер? Нормалаан-ла туру боор силер, аа? — деп, Тока сонургады.

— Чүү дээрлик ол боор, бисте хлеб бар эвес. Багай хлеб бөзүн бөгү үстү берди — деп, уруугларын бирээзи тайылбырлайдыр.

— Эш Полев, бээр килериме! — дээр Токанын үнү дыңналды. Полев дугу-далаш ыңай болду.

— Тараажыларда чүөге хлеб чогул? Оларны хлеб-биле чөмгөрбөй кымынары чөмгөрөт чүө? — деп, Тока арай шыгыны айтырадыр.

— Демги-ле чылдагаан-биле хлеб бербейн турар бис. Колхозтун иштиги хергелдеринге тараа чарыгда-ваан бис — деп, Полев тайылбырлайды.

— Пат-тыр, оо, пат-пат — деп чугаалаанымшаан, Тока кудулаң уңгеш, даштын улус чөмөннөрү узун стол ужуңга олурдушкеш, кармаанындан блокнот ужулаш, бижитине берди. Оон блокноттан бир арын үе тырткаш, чолаачымын кыгырадыр:

— Сааша, бээр келем! Чолаачы кара маң-биле келди.

— Ма, мону райком секретарыңа чедир бер. Хлеб чок келбес сен, Сааша — дээр, чолаачыга сый тутуп каан саазын сунду. Ша-даа болбаанда, чик-кара баалык артыңче ажитталы берди. Бо удаада Токанын мушт чоруур машиназы езулуг-ла чик-кара, хевириниң чаражы аажок, бугуру кылаа кара, ана хүнге чайынналыр чүө. Туран биле Как-Хел аразы шоолуг ырак эвес чүө, 12-15 километр-ле хире. Ол хире чөмчөөл чик-карага чүө боор, чыдым дугу-биле дөмөй-ле ынаан.

Полев биле Тока шаңче кылашталылар. Аңаа оран-чок үр болдулар. Оон чоруткаш, бригадалык дөмөкчөсүн бир кылдыр кезиптилер. Одагга кезип чорда, чик-кара дөө естеп бадыр ол. Келзе-ле, чолаачы, шынап-ла, куруг эвес, машиназындан иштиг шоодайлар дүжүрүп тур.

— Чаа, эштер, ам-на чөмөннөрү дээр — дээр, Тока кымын мушт стол артыңга олурдулуп. Полев дарга-биле кожа олурду дүштү. Поварларнын бирээзи даргаларда бараан бооп маңап тур. Бистер улуг демиржактың тутааш, кунжа сагазында чыскаалдыр туруштувс. Мунуң аяк-биле кескен хлеб туткан улус чөмөннөрү узун столче шуужулуп-ла тур. Та хлебтин салдары, та эки хөвүнүн салдары, ол дүштө аш-чөм мөңө дендир-ле амдайыг болган чүө ийин.

Дүштөки чөм доостур

кыры чорда, стол артыңга олур, Тока дарга чугаалайдыр: "Каа-Хем, Танды районнарыңа чордум. Ам силерниң районда чоруп турарым бо. Барымын кожуннарга моон мурунда база чораян кижик мен. Черле кайда-даа бо чылын тараа-быдааның үнүш-дүжүдү магалыг-дыр. Силерниң колхозуңарда база чаагай болган-дыр. Бо байлак дүжүттү чидирч чок ажаал алыр херек. Силерниң тарааңар чүгө мында, Как-Хелде эвес, а Халын кавызында база эмгөжөк болгай. Ол тараа-быдааңар база аажок чаагай дирид. Эң ылангы аныктар эвезоуңуң шөлүндө тараа чедир мен ону чоок көрүп, оон чон-биле ужуражышкынарыңа чангыс-даа олуржуп көрбөз мен. Ында-хааа Кызылга болуп эртин тургулаан хурал-суглаага киржи, аңаа оң утка-шынарлыг, өткүт-чөгө, оон-баштак капсырлашкан чугаазын мага-дап дыңнап турган дээрден башка.

1964 чылдың күзү. Ынчан мен Суш сес чыл школынга өөредикти эргекчилеп турган мен. Сушка ыңчан "Тил-лелге" аттыг колхоз бодарап турган чүө. Сесерлик — оон салбыр. Колхоз чөд-ла, мал-даа ажилдыр. Сесерликте кол-дуунда шээр мал мөөнөт-тинген турган, оон изиг өстүг олар-белчири кой, өшкүгө-даа магалыг-ла таарымчалып чег. А борон өстүг Суш ишти — бода малга, чылгыга конугу таарымчалып оран. Чер ажилын база-ла бо талазынга чорулуп турган. Бегирээ ишти, Суш кавызын ховулары — шулуп тараа шөлдери. Суш биле Сесерлик суурларнын чурттакчы чоңуна ажи-төлүс сес чыл школазын Сушка доозар турган чүө.

1964 чыл — Тываның СССР-ниң составыга эки тура-биле бактаап киргениниң 20 чыл оон байырлар чылы турган. Бистин шко-ланың башкылары ол байыр-лагга белеткенип, үе-шак-лаа барымдаалайын ажилдап

тас ажааттыган. Ол чайын-чанчак көргүзүп дээр СССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму аныктар эвезоуңуң ууртукчузунга — Маады Парымаа Аняндыевиче Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тыыскаан. Оон эгелээш, Парымаа Аняндыевичини Бик-Хемниң чөп "герой Парымаа" деп хүндүлөп адаар апарган чүө ийин.

Таварышпайн турганым ындыг ийикке, азы байдал ыңчаар тургустуруп туржук бе, С. К. Тока Бик-Хем кожун-нуга удаа-дараа сургакчылап кээп турда-даа, 1964 чылга чедир мен ону чоок көрүп, оон чон-биле ужуражышкынарыңа чангыс-даа олуржуп көрбөз мен. Ында-хааа Кызылга болуп эртин тургулаан хурал-суглаага киржи, аңаа оң утка-шынарлыг, өткүт-чөгө, оон-баштак капсырлашкан чугаазын мага-дап дыңнап турган дээрден башка.

1964 чылдың күзү. Ынчан мен Суш сес чыл школынга өөредикти эргекчилеп турган мен. Сушка ыңчан "Тил-лелге" аттыг колхоз бодарап турган чүө. Сесерлик — оон салбыр. Колхоз чөд-ла, мал-даа ажилдыр. Сесерликте кол-дуунда шээр мал мөөнөт-тинген турган, оон изиг өстүг олар-белчири кой, өшкүгө-даа магалыг-ла таарымчалып чег. А борон өстүг Суш ишти — бода малга, чылгыга конугу таарымчалып оран. Чер ажилын база-ла бо талазынга чорулуп турган. Бегирээ ишти, Суш кавызын ховулары — шулуп тараа шөлдери. Суш биле Сесерлик суурларнын чурттакчы чоңуна ажи-төлүс сес чыл школазын Сушка доозар турган чүө.

1964 чыл — Тываның СССР-ниң составыга эки тура-биле бактаап киргениниң 20 чыл оон байырлар чылы турган. Бистин шко-ланың башкылары ол байыр-лагга белеткенип, үе-шак-лаа барымдаалайын ажилдап

турганнар. Ол хун база-ла клубка көргүзөр концерт белеткеп, школаның делгем коридоруна хейнүң ырын катаптап турган бис.

— Эки, эштер! Үлө бүтсүн — дээр үн дыңнаш, хая көрүп кээримге, кирер эжик чогуңда С. К. Тока, райком секретары Ю. С. Катков турлар.

— Эки, эки, даргалар! Чорук чогузун — деп чугааламышаан, оларнык чанынга келдим. Байырлаагга концерт белеткен турарымын ды-нааш, С. К. Тока ыр дынаар күзелин илердиди. Ишти ыр баян үдөлгө-биле "Советтик Тыва" деп ыры чангы-ландыр бадыршты.

— Эр хейлер! Эки-ле ырлаштыңар — деп нийти ыр киржикчилерин мактап, хей-ай киле тыртып калды. Оон менче көрүп келгеш, айтырадыр:

— Силер школа дирек-тору силер бе?

— Чок, өөредилге эрге-лекчизи мен.

— Конугчү эки-дыр. Шко-ланы көрөлдөңер, че — дээр, дугу-вуста эжи ажак классче утпай кылаштыр.

Дүш соонда, ийги сме-нада, чүгө үш класс кичээл-дээр чүө, еске класстар хос турар. Оларны шулутуун кездирис.

— Бо школаны кайы чылда ажилталга кирген чор, эки сагынмайга тур мен — дээр, Катковче көрдү.

— 1960 чылда — деп, кыска хары барды.

— Чогум эдилеп турары багай эвес-тир. Сонгалары бү-дүн, ханалары арыг, кезип-көртүп, шокарлап каалкан стол, парта чок — деп чоруй, школадан үнүтү. Ол кылаш-ташкыш, интернатка келди-вис. Комнаталарны база-ла бирден-бирээ чокка кези-дивис.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.
(Уланчылы).

ПОВАР-ДАА, БАШКЫ-ДАА

Шагда, 5-6 чыл бурунгаар, "Орленок" лагеринге кижизикчи башкы болуп ажилдап турмада-ла, Антонина Начин-ооловна Куулар аңаа поварлап ажилдап турган чүө. Баштай ону, шынап-ла, аңаа повар кижиле деп бодан турган мен. Сөөлүндө бижиш келзе-ле, ол Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунда башкылап, ол техникумда повар салбырында өөренип турар сургууларды-биле чыгып-бо "Орленок" лагериңге боду ажилдап, практикалап турар кижиле болган.

Ынчан Антонина Начин-ооловна өөреникчилерин ынаан магадап ханмаан мен. Оларнык бөлүү аш-чөмни дыка амдангып кылып, дыка арыг-сигил ажилдап турган. Студент урууглар, оолдарны "Эр хейлер" деп мактай бээримге-ле: "Чок, бисте онза чүө чок, башкымыс Антонина Начин-ооловнаның ачызы-дыр. Ол бисти амдангып аш-чөм кылырныга, харын-даа кижилерге элтиг-ээлдек болурунга өөредип чоруур" — дээр-ле, башкымыс мактааш-ла турар өөреникчилер болган. Башкы биле өөреникчилерин аразында харыл-зааның суг апкас найырал-дын, бедүтүп, кижизин кайтап ханмаан мен.

Бо удаада июнь 22-24 хүн-неринде, ук "Орленок" лагери-нге ТР-нин кооперация ажилдакчыларының спарта-киадазының үезинде, биеэги-ле Антонина Начин-ооловна

арыг-сигил ажилдап турган. Студент урууглар, оолдарны "Эр хейлер" деп мактай бээримге-ле: "Чок, бисте онза чүө чок, башкымыс Антонина Начин-ооловнаның ачызы-дыр. Ол бисти амдангып аш-чөм кылырныга, харын-даа кижилерге элтиг-ээлдек болурунга өөредип чоруур" — дээр-ле, башкымыс мактааш-ла турар өөреникчилер болган. Башкы биле өөреникчилерин аразында харыл-зааның суг апкас найырал-дын, бедүтүп, кижизин кайтап ханмаан мен.

Бо удаада июнь 22-24 хүн-неринде, ук "Орленок" лагери-нге ТР-нин кооперация ажилдакчыларының спарта-киадазының үезинде, биеэги-ле Антонина Начин-ооловна

арыг-сигил ажилдап турган. Студент урууглар, оолдарны "Эр хейлер" деп мактай бээримге-ле: "Чок, бисте онза чүө чок, башкымыс Антонина Начин-ооловнаның ачызы-дыр. Ол бисти амдангып аш-чөм кылырныга, харын-даа кижилерге элтиг-ээлдек болурунга өөредип чоруур" — дээр-ле, башкымыс мактааш-ла турар өөреникчилер болган. Башкы биле өөреникчилерин аразында харыл-зааның суг апкас найырал-дын, бедүтүп, кижизин кайтап ханмаан мен.

Бо удаада июнь 22-24 хүн-неринде, ук "Орленок" лагери-нге ТР-нин кооперация ажилдакчыларының спарта-киадазының үезинде, биеэги-ле Антонина Начин-ооловна

бо ак бергүн, халадын кедип-кен өөреникчилери-биле столовада чай чок ажилдап тур. А. Н. Куулар ол-ла хевээр өөреникчилерни кичээнге-ийде, чыгып-чыгып сестерге бүргөдип алган хевээр болду. Ону республиканың кооперация ажилдакчыларының профэвилениң дар-газы Э. Ш. Ондар, "Орленок" лагериниң начальниги В. С. Дамба дээр, мактава-ла кижик чок болду. Столовада аш-чөм биеэги-ле амдангып хевээр. Харын-даа улам амдан-гып апарган ышкыш.

Антонина Начин-ооловна боду 1981-1983 чылдарда Кызылдың кооперация учили-щезинге өөренип, ону кызыл диплом-биле дооскан. Ол-ла чылын Кострома хоорайда

мастер башкылар белеткээр технология техникумунче өөренип киргеш, ону 1987 чылда дооскан. Оон соонда Кызыл хоорайда бодунуң өөренип доосканы, амгы төрөөз экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга башкылап эгелээш. Ол-ла хевээр ында 15 чыл ажилдап, 7 поварлар, 3 технологтар бөлүгүн доостурган. Доос-турган өөреникчилериниң нийи саны 300 ажыг болган. 1996 чылда бир-ле дугаар доостурган технологтарын-дан 11 кижик кызыл диплом-биле ук техникуму дооскан. Оларнык бирээзи Шолбаана Монгуш ТР-нин Чазак Бахы-нында поварлап турар. Бир доозукчузу Мерген Иргит Москва хоорайда кыдат

ресторанда поварлап ажилдап чоруур.

Антонина Начин-ооловна "Орленок" лагеринге чылдың-да ажилдап, өөреникчиле-ринге ынак мергешилип херек кырында ажил-ишке көргүзүп дамчыдып берип чоруур. Дугуругалыг башкы Валентина Степановна Дам-баның удуртуп чорууру "Орленок" лагери чайгы үеде өөреникчилерге тоол ораны кылдыр хуула бээрин билир-жүк мен. Ынчангы кайгам-чык солун, амдангып аш-чөмниг лагерге өөреникчи-лер күзөлдүк-биле дылгаштар.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧЫН-ООЛ.
ДУН тырттырган чүрү.

Өг-бүлө — уябыс КЕЛИР ҮЕЖЕ БУЗУРЕДНИ-БИЛЕ

Ийи-Тал суурдан келген чалаалы көргөш, оон ээзи Екатерина Кыргыс-овна Саалы хөңгү-даа бол, чыгып-чыгып сестер-биле өөртүр бодааш, бо каш доматтары бижиктим.

Демир-үжүк болгаш са-гыш-сетки айы-биле эжи-нин чараш байырлары изиг өстүг Ийи-Талдың Култура бажынынга болуру конуг чөп болду. Чырык чер кыры-га төртүгүшө, 80 чыл чур-таан, чоңуң ажил-төлүс өөредип, башкылап ажил-даш, 23 чыл болган. Оон кай-гамчык шыңчелтир, хой-ни-тичин чангыс кожунга, кады-кожа суурларга ажил-дап-чурттап чораш көргөн мен. Иелээ кедээ корреспон-денттер болуп, "Улуг-Хем" солунун чанында "Улуг-Хемниң чалгылары" чөчөн чогаал каттыжышкыныга душкан хевээр бо хүнүрге чедир эжерик чор бис.

Эмчи, башкы эртемниг улус кедээ суурларга көскү интеллектуал боор чүө, бүгү чоңуң караңга көскү апаар. Екатерина Кыргыс-овнаның ыңгыр-улан-талыг-лыг чанын, "улусчу" мөзү-шы-нарын, чедирин бодалдарын чарт хой-нигичиниң ажи-к-дузаның делугат эш-өөрү, чангыс чер-чурттулары каш-даа көргөн. Харын мырылп Кызылда ажилдап чоруур көскү, улуг чогаалчы кыс Екатерина Кыргыс-овна Саа-лын адын тууду бижээш, бодун боду чаа-ла мактаан таварыла бөзүн бар.

Профессионал чогаалчы эвес боордан башка, оон шү-лүктери тускайлаң үнүг бооп, чараш утка-шынары-биле коммункалары өөртүп, "Улуг-Хем", "Тываның анык-тары", "Шын", "Эне сөзү", "Кады", "Мөңгү ужу" чы-н-

ЧИТКЕНИ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР

1998 чылдың апрель 18-те Эрин кожун чыгыргазының Александра Доржуевна АМБАНЫН адыга тыыскаан С 545391 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шыныгыны читкени-биле ону күш чок деп санаар.

САКТЫП КЕЛДИМ

"Шын" солунга "Амыды-ралым — орук-ла, орук" деп Сергей Хертектин матери-алын номчааш, ачамның дугайын сактып келдим.

Оон адын Сарыглар Шо-дук-оолович Серин-оол дээр. Ол ам бистин аравыста чок-даа болза, оон чыгыттыгы өвүр-хевир бистин сагы-жыста кездээде арткан. Адам кайгамчык ажилыга кызыкмак кижик. Оон кылаан, ууртпаан ажилдары чок. ТАР үезинде прокуратура, суд черлеринге ажилдап база амыдыралын хей уруузу орук-септелге-тудууга бараалгаткан.

Чөөн-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга болгаш Барыш-Хемчик кожуннарын дыка хей орук-тарын септеп, көвүрүткөн тулар ажилдарын ууртуп келген, хоочуннарын бирээ-зи. Оон ууртуп чоранын орук-тудуу-септелге органи-зациялары шаңал-мактадып, күш-ажылдың тийлекчилери бооп келген.

Кожунуңун Бай-Талче чаа орук тулуп турган чүө, орта база ажилдадым.

Серафима КАЛЗАН.
Чааты суур.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫН ТҮҢНЭЛДЕРИ

Июль 27-де республиканың Үндүрүглер болгаш чыгылдар талазы-биле эргелелиге бирги чартык чылдың түннелдерин сайгыш чугаалажыры-биле калбак коллегия хуралы болуп эрткен.

РФ-тин Үндүрүглер болгаш чыгылдар талазы-биле яамы-зынын ТР-де Эргелелиниг удуртукчу С. Ч. Сактын ды-наканы-биле алырга, эрткен алды айларын дугузуңда нийти каттышкан бюджетче чыгылган Үндүрүглерин болгаш чыгылдарының хөм-чөлү чартык чылда 245,5 млн. рубль болган. Эрткен чылдың чартык чылдыга деңгээрге, ол 1,7 катап хей болуп турар.

Республиканың бюджет-диче 163,1 млн. рубль чыг-дылган. Тус черин бюджет-диче 110,2 млн. рубль кирген. Федералдыг бюджетче бо чылын 62,4 млн. рубль чыг-дылган болгаш планын оонада 118,6 хууга күсөттиңер.

Чартык чылдың планнары күсөттиңир турар-даа болза, хуралдың киржикчилери че-дир кылдымайн турар ажил-

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Кустурут Сат, Елена Монгуш, Чыкмас Монгуш, Азия Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнук оракачкы — 3-33-91.
Солун келбей барганда, дараазында телефо-нарже долгаар: 3-14-94.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
УРУГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респу-бликаның Чазал болгаш "Шын" солун редакциянын коллективин.
Кол редакторнук хүлээлгезин күсөдир турар Кустурут САТ.

КЫЛДИСТЕР:
Нинтилер-политиктиг килдис — 3-39-15, үлөтүр болгаш мөзөөлөр килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солунуң "Шын" солун редакциянын компьютер төвүгө өрөөн бөлүмү чыскаган. Неделда үш катап үнөр. Хөмчөөл 2 парналан ама. Тираж 3951. Чагыт 81.

Сугга оваарымчалыг болуңар

АЙЫЫЛ ЧОГУН ХАНДЫРАР

Тыва Республиканың күрүңнүң биче хөмчөөлүг (КХБХХИ) кижилерин сугга камгалалының дүрүмнерин күсөдип турарынын хыналда-зын Чагытай холдун эринде уруугларын дыштаналыг лагерлеринге чоруткан. Ол дүрүмнери Тыва Респу-бликаның Чазаның 2000 чылдың январь 25-те хүлээп алган доктаалында бажылаан.

Айтышкан лагерлерде дыштанган урууглар Чагытай холдун чөөн талазы эринде эржиктерде эшитп турарлар. Ол черлерин урууглар эштинге айлал чок болуру-биле суг адаанын хыналдазын шуут чоруткан. Дүрүм езу-гаар сутунг 2 метр тереңинде черге чедир эштинге шалкытай бээр хире бүтү-ле чүүлдерни КХБХХИ-ниң суг адаанче кирер ажилдак-чылары аштап-арыглааш,

эшитп болур деп чөпшээрел бижикти бээр ужурул. Ша-мындык чөпшээрел бижиктер бо лагерлерде чок. Уе-ша-ның баксыраанынга чөмөңп алгаш, өзүп орав чаш ажи-төлүд амы-тынын айылче чыгаш, суг-далагы кандыг-даа хынамча чок кирип турары — коргунчут үүл-дигериниң бирээзи-дыр. Алыс төөгүдөн алырга, ада-өгбө-лериниң чагыт чораныш: "суг-далагы бармааныс, эмдик айт-даа болза, тут-тунуптар чөл кудуруктуг болур". Ынчангы уруг-ларның дыштаналыг лагерь-леринг ууртуп-баштаар черлери ыңдыг-мындыг чыл-дагаан дилевий, чогуур чөмчөгелери алыр негет-тинип турар.

Сагындырып турарымыс болза ТР-ниң кижилерин сугга камгалалының